

MUNKA, HATALOM, GAZDASÁG

(munkaszociológiai tanulmányok)

Budapest, 1990.

TARTALOM

Az olvasóhoz

Stephen A. Marglin: Mit tesznek a főnökök? A hierarchia eredete és funkciói a tőkés termelésben	1.
Richard Lorenz: A szovjet hatalom gazdaságpolitikai lehetőségei a Breszti béke után	48.
Branko Horvat: Munkásönigazgatás az üzemekben	70.

Az olvasóhoz

Nagy örömmel írok előszót a Társadalomelméleti Kollégium kiadványa elé. Nemcsak amiatt teszem ezt szívesen, mert magam is részt vettem a tanulmányok fordításában, hanem azért is, mert úgy vélem a technológia és a társadalom viszonya, a munkaszervezet, a munkásellenőrzés, az üzemi viszonyok és az öngazgatás rendkívül fontos elméleti kérdések, olyanok, amelyeket ma indokolatlanul szorítanak háttérbe más témák. A kiadványban szereplő három tanulmány magyar nyelven törtörő megjelentetésétől aligha várhatjuk, hogy a problémakört a tudományos érdeklődés középpontjába állítsa, annyi azonban bizonyos, hogy az "akadémikus" felfogástól elütő nézetekkel találkozhat az olvasó,

A három tanulmány – három különböző nézőpont. Stephen A. Marglin (USA) tanulmánya a *Review of Political Economics* 1974/2. számában jelent meg. Richard Lorenz (NSZK) egy 1967-ben publikált írásának lerövidített változatát közöljük. Branko Horvat (Jugoszlávia) tanulmányát R. Lorenzével együtt az Ernest Mandel által szerkesztett és a Shurkamp kiadó által 1974-ben **Probleme des Sozialismus und der Übergangsgesellschaften** címmel megjelent kötetből fordítottuk. A legfiatalabb tanulmány is több, mint 15 éves, ez azonban – mint tudjuk, – a társadalomtudományokban nem is olyan nagy kor. A három közül "csak" Marglin tanulmánya általános, elméleti jellegű írás. A 70-es évek elején; amikor – nem utolsó sorban a 60-as évek mozgalmainak a következményeként – elkezdődött a technológiai viszonyok, a munkaszervezet, az irodai munka, a munkával szembeni elégedetlenség baloldali elemzése Nyugaton, két, igen nagy szakmai vihart kavart mű látott napvilágot. A két mű címe azóta is ott olvasható a témával foglalkozó legtöbb elemzés hivatkozásjegyzékében, hol azért, mert az. elemzés írója egyetért a művek gondolataikkal, hol azért, mert kritizálja azokat. A két mű egyike az itt olvashatd Marglin tanulmány, a másik Harry Braverman **Labour and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century** (Monthly Review Press, N.Y., London 1974) című könyve. Marglinról azt lehet tudni még, hogy 1973-ban a Harvard Egyetem professzora, valamint hogy foglalkozott India gazdaságával is.

A munka, a munkaszervezet, a munkával való elégedetlenség, képzetlenség, hierarchikus viszonyok – mindezek a fogalmak egyre népszerűbbek a nyugati közgazdaságtudomány köreiben. Bár a dolognak a közgazdaságtanra való leszűkítése valójában helytelen. Nagyon sok szociológus, pszichológus és üzemszervező stb. is foglalkozik ezekkel a problémákkal, rengeteg, a témába

vágó publikáció jelenik meg napjainkban is. (Csak zárójelben szeretném megjegyezni, hogy sajnos ez a szakterület a nyugati közgazdaságtant kutató legszínvonalasabb magyar szerzőknek is szinte teljesen elkerülte a figyelmét. Ez a terület – eltekintve attól a néhány "magányos" kutatótól, akiknek mégis sikerült "becsempészni" néhány foszlányát a hatalmas nyugati kutatásnak, és eltekintve néhány hazai gyakorlati kísérlettől – szinte teljes homályban maradt a magyar olvasó előtt.) Sajnos Braverman könyvét azóta sem fordították le magyarra, Marglin tanulmányát pedig csak most nyújthatjuk át szerény létszámú olvasótáborunknak. Marglin kérdésfelvetésére – **vajon a technológia formálja-e a társadalmi és gazdasági szervezetet vagy a társadalmi és gazdasági szervezet formálja a technológiát?** – nemcsak a laikus, hanem a szakmai közvélemény nagyobb része is azt a választ adja, hogy természetesen a technológia formálja a társadalmi-gazdasági szervezetet, hogy is lehetne másképp. Marglin úgy véli, hogy az igazság ennek éppen az ellenkezője, a társadalmi uralmi és hatalmi viszonyok határozzák meg a technológiai fejlődést, alakítják ki a korszakunkra jellemző hierarchikus viszonyokat. Érvelésében hatalmas történeti tudásra támaszkodik. A manufaktúra korszak irodalmában ugyanolyan otthonosan mozog, mint a középkori anyagon. A tanulmány át meg át van szöve a neoklasszikus iskola színvonalas bírálatával.

Marglin kérdésére a másik két tanulmánnyal igyekszünk válaszokat keresni. Milyen elképzelések születtek a termelés-szervezés, a dolgozói kontroll megújítására 1918-ban az ifjú szovjet államban? Lorenz tanulmánya izgalmas olvasmány mindazoknak, akiket érdekelnek a Szovjet-Oroszországbeli viszonyok, a korszak tényleges kérdései, a szovjet teoretikusok vitái. Választ kaphatunk arra a kérdésre is, vajon a bolsevikok valóban "a" szocializmust tartották-e időszerűnek 1918 elején.

Branko Horvatot bizonyára mindenki ismeri, ha máshonnan nem, napjaink politikai csatározásaiból. Horvat tanulmánya az egyik legnagyobb demokratizálási kísérlet, a jugoszláv öngazgatás történetébe vezeti be az olvasót. Az ismertetésben jól kirajzolódnak a vállalati és társadalmi erővonalak, azok eltolódásai és az ennek megfelelő politikai változások. Branko Horvat demokrácia felfogása talán idegen a mi felfogásunktól, ezzel együtt tanulmánya bizonyára sok információt nyújt majd a jugoszláv viszonyok megértéséhez.

Reméljük kötetünkkel kellemes perceket szerzünk a téma iránt érdeklődőknek. Az esetleges elírásokért, betűhiányosságokért elnézést kérünk, nem mindig tudtunk megbirkózni a technika ördögével.

Kirilla Béla

Stephen A. Marglin:

Mit tesznek a főnökök?^x

A hierarchia eredete és funkciói a tőkés termelésben

I. Bevezetés: A technológia formálja a társadalmi és gazdasági szervezetet vagy a társadalmi és gazdasági szervezet formálja a technológiát?

Lehetséges-e, hogy a munka pozitívan járjon hozzá az egyéniség fejlődéséhez egy komplex ipari társadalomban, vagy az elidegenítő munka az az ár, amelyet az anyagi gazdagságért fizetni kell? Az értelem forradalmának lehetőségeiről folyó viták – előbb vagy utóbb – általában erre a kérdésre lyukadnak ki. Ha a hierarchikus tekintély a magas termelékenység lényegi. eleme, akkor a munkában történő önkifejezés csakis egy szűk kisebbség számára fenntartott fényűzés lehet, tekintet nélkül a társadalmi és gazdasági szervezetre. A társadalmi elit pervez kielégültsége szintén – ritka kivétellel – mások önkifejezésének tagadásától függ. De: a technológia vagy a társadalom határozza meg a munkaszervezetet? Valóban szükséges a hierarchikus tekintély a termelés magas szintjéhez vagy az anyagi gazdagság összeegyeztethető a termelés hierarchia nélküli szervezetével?

A kapitalista hit védelmezői teljesen bizonyosak a hierarchia elkerülhetetlenségében. Valójában az utolsó mentsvárunk az, hogy előnyösebb a kapitalista hierarchiák pluralitása, mint az egyetlen szocialista hierarchia. Érveiket megerősítendő az apologéták olyan – nem sok sikerrel kecsegtető – forrást is idézhetnek, mint Friedrich Engels. Talán pillanatnyi eltévelyedés volt, de pályafutásának legalábbis egy pontján Engels a tekintélyt inkább technológiailag, mint társadalmilag meghatározottként fogta fel.

„Az ember a tudomány és a leleményesség segítségével uralma alá vetette a természeti erőket, de ezek bosszút állnak rajta azzal, hogy az őket kiaknázó embert a minden társadalmi szervezettől független, igazi zsarnokságnak vetik alá. Aki el akarja törölni a tekintélyt a nagyiparban, az magát a nagyipart akarja eltörölni, meg akarja semmisíteni a gőzzel működő fonodát, hogy a rokkához térjenek vissza.” (1)

Nyilvánvalóan abszurd visszatérni a rokkához, és ha a termelőnek tipikusan el kell fogadnia a rendet, nehéz belátni, hogyan lehetne a munka lényegében másmilyen, mint elidegenítő.

Ha a társadalomtudományok tapasztalati tudományok volnának, akkor nyilvánvaló lenne, hogy a hierarchikus munkaszervezet döntési mechanizmusa elválaszthatatlan a magas színvonalú anyagi termelékenységtől. Tervezhet valaki az egalitárius munkaszervezethez alkalmazkodó technológiát és kipróbálhatja a tervezetet tényleges működésében. A tapasztalat azt fogja mutatni, hogy az egalitárius munkaszervezet nyilvánvalóan utópikus. De a társadalomtudomány nem tapasztalati. Senki nem rendelkezik közülünk az acélgyártáshoz és posztóképzítéshez szükséges annyi ismerettel, hogy egy új technológiát tervezzen. Jóval kevesebb ez az ismeret, mint amit a jelenlegi normá-

tól oly radikálisan különböző terv – a munkaszervezet megváltoztatása – megkövetel. Ellett egy olyan társadalomban, amelynek alapvető intézményei – az iskoláktól a gyárakig – a hierarchiától függenek, egy kis összetevő megváltoztatásának kísérlete talán eleve kudarcra van ítélve. Mindezen hiányosságok miatt a neoklasszikus közgazdászoknak igazuk van, amikor hangsúlyozzák a rész egyensúlyokon keresztül megvalósuló általános egyensúlyt.

Alternatív konstrukció keresése helyett kerülőutas taktikához kell folyamodnunk. Ebben a dolgozatban azt a kérdést vetjük fel, hogy a tőkés fejlődés folyamatában miért veszíti el a közvetlen termelő a termelés ellenőrzését. Milyen körülmények okozzák a főnök-munkás piramis keletkezését, ami a tőkés termelést jellemzi? Milyen társadalmi funkciót szolgál a kapitalista hierarchia? Ha kiderül, hogy a kapitalista hierarchia keletkezésének és funkciójának viszonylag kevés köze van a hatékonysághoz, akkor legalábbis nyitott kérdés, hogy a hierarchikus termelés minden körülmények között lényegi eleme volna a magas anyagi életszínvonalnak. Akkor a munkások – kétszáz, technikaiak és szellemiek – megragadhatják az egalitárius munkaszervezet lehetőségét, elegendő komolysággal felülvizsgálhatják környezetüket a gazdasági, társadalmi és politikai intézmények megváltoztatása szemszögéből, hogy eltávolítsák mindazt a – szerencsére kevésszámú – fennállót, amelyben a munka az élet eszköze, nem pedig annak része.

E dolgozat azt állítja, hogy azon két döntő lépés közül, amelyik megfosztja a munkást a termék és a termelési folyamat feletti ellenőrzéstől – /1/ a bedolgozó rendszerre jellemző aprólékos munkamegosztás kifejlődése és /2/ a gyárrendszerre jellemző centralizáció kifejlődése – egyiknél sem elsődleges a technikai fölény kérdése. Sokkal inkább azért vezették be ezeket a inkaszervezeti újításokat, mert maga a kapitalista ilymódon nagyobb részt kapott a tortából a munkás költségére – és csak a torta nagyságának a rákövetkező megnövekedése rejtette el az osztályérdekeket, amelyek az ilyen újítások lényegét alkották, semmint hogy azonos inputok mellett több outputot biztosítsanak. A hierarchikus munkaszervezet társadalmi funkciója nem a technikai hatékonyság, hanem a felhalmozás. A kapitalista szervezet – a termelő és a fogyasztó között közvetítve – sokkal többet hagy figyelmen kívül a géppark és a felszerelések kibővítése és megjavítása szempontjából, mintha azok az egyének végeznék ezt, akik képesek ellenőrizni a tőkefelhalmozás sebességét. Az az elgondolás, melyet ezeken a lapokon kifejtünk, alkalmasint négy sajátos problémára osztható:

I. A kapitalista munkamegosztás – ahogy Adam Smith a túmanufaktúra nevezetes példáján tipizálta – nem egy technológiailag magasabb rendű munkaszervezet eredménye volt, hanem egy olyan szervezeté, amely lényeges szerepet biztosított a kapitalistának a termelési folyamatban, mint aki munkásai elszigetelt erőfeszítéseit eladható terméké integrálja.

II. Hasonlóképpen, a gyár eredete és sikere nem a technológiai

magasabbrendűségen, hanem azon nyugszik, hogy a munkafolyamat és az output mennyisége feletti munkásellenőrzést tökéletes ellenőrzéssel helyettesítették, illetve azon, hogy míg korábban a munkás a pihenés és a javak közötti relatív preferenciája alapján választhatott, hogy mennyit dolgozik és termel, átvoltozott arra a választásra, hogy dolgozik-e egyáltalán vagy nem – ami aligha nagy választék.

III. A termelés hierarchikus kontrolljának társadalmi funkciója az, hogy biztosítsa a tőkefelhalmozást. Az egyén – nagyjában és átlagban – nem takarít meg tudatosan és megfontoltan. Egyszerűen túl nagy a nyomás a költsékezésre. Az ilyen egyéni /háztartási/ megtakarítások – ahogy az megesik – a jövedelem növekményétől elmaradó pénzköltés eredményei: a pénzköltést – mint bármely más tevékenységet – tanulni kell és a tanulás időbe telik. Így az egyéni megtakarítások a növekedés eredményei, és nem független ügyek. A szerezni vágyó társadalmak – prekapitalista, kapitalista, szocialista – kifejlesztik azokat az intézményeket, melyek révén a közösségek meghatározzák a felhalmozás rátáját. A modern kapitalista társadalmakban a legkiemelkedőbb felhalmozó közösség a korporáció. A korporáció egyik lényeges társadalmi funkciója, hogy hierarchiája közvetíti az egyéni termelő /és részvénytulajdonos/, illetve a korporáció termékének piaci hozama között, átengedve a hozam egy részét a termelési eszközök kiterjesztésére. A termelés hierarchikus kontrolja hiányában a társadalom egalitárius intézményeket alakíthatna ki a tőke felhalmozására vagy beérhetné a már felhalmozott tőke szintjével.

IV. A felhalmozás hangsúlyozása nagyrészt megmagyarázza miért vallott kudarcot a kapitalista világ „utolérése és elhagyása” a szovjet-stílusú szocializmus számára a munkaszervezet egalitárius formáinak kifejlesztésében. A tőkefelhalmozás elsődlegességével összhangban a Szovjetunió megismételte a kapitalizmus történetét, legalábbis a férfiaknak és a nőknek munkájukhoz való viszonyát tekintve. Nem az volt a hibájuk, amit Santayana ír, és mindazok, akik nem ismerik a történelmet öntudatlanul megismételnek. A szovjetek tudatosan és szándékosan karolták fel a termelés kapitalista formáját. A gazdasági fejlődés szovjet útjának védelmezői nem szolgálhatnak apológiával: végül is talán bebizonyíthatják, hogy egalitárius intézményeket és egalitárius /ill. közösségi hajlamú/ embereket nem lehet máról holnapra alkotni, a Szovjetunió pedig joggal érezte magát túl szegénynek ahhoz, hogy pusztán szemlélje a felhalmozás bizonytalan végét. Sajnos a szovjetek farkánál fogva kapták el az „érd-utól-és hagyd-el-az USA-t” tigrisét, ezért talán éppúgy forradalomhoz kell folyamodni a munkaszervezet átalakításáért; mint egy olyan társadalomban, mint a miénk.

E dolgozat következő részeiben megfelelő részletességgel, egyenként sorra vesszük ezeket a problémákat, annak reményében, hogy hihetővé tesszük fejtegetésünket.

II. Oszd meg és uralkodj!

A hierarchiát természetesen nem a kapitalisták találták ki.

Még kevésbé a hierarchikus termelést. A prekapitalista társadalmakban az ipari termelés a szigorú mester-iparossegéd-inas hierarchia szerint szerveződött, ami valamennyire is tiszta formában csak egyetemeink végzőseinek rendjében él tovább. Ami a prekapitalista hierarchiát a kapitalistától megkülönböztette először is az, hogy a csúcson lévő ember – csakúgy, mint az alul lévő – termelő volt. A mester inkább végig dolgozott az inasaival, ahelyett, hogy egyszerűen mondta volna, hogy mit kell csinálni. Másodsor a hierarchia inkább lineáris volt, mint piramis-alakú. Az inas egy napon segéddé és valószínűleg mesterré válhatott. A kapitalizmus idején ritka az a munkás, aki akár művezetővé válik, nem is szólva arról, hogy független vállalkozóvá vagy részvénytársasági elnökké válna. Harmadik, és talán legfontosabb az, hogy a céhes munkásnak nincs közvetítője önmaga és a piac között. Általában ő terméket ad el és nem a munkáját, és így ellenőrzi mind a terméket, mind a munkafolyamatot.

Akárcsak a hierarchia, a munka megosztása sem a kapitalizmussal született. A munka társadalmi megosztása, a foglalkozások és funkciók specializációja minden komplex társadalom jellemzője, semhogy, az iparosodott és gazdaságilag fejlett társadalmak különös tulajdonsága lenne. Elvégre semmi sem lehet bonyolultabb, mint a munka kasztok szerinti megosztása és a velejáró hierarchia a tradicionális hindu társadalomban. A munka technikai megosztása sem a kapitalizmus vagy a modern ipar sajátossága. A posztótermelés például a céhrendszer idején is elkülönült feladatokra oszlott, mindegyiket specialista ellenőrizte. Azonban – mint ahogy már mondtuk – a céhes munkás ellenőrizte a terméket és a munkafolyamatot. Mivel kell magyaráznunk, hogy a munka céhszerű megosztása átalakult a munka kapitalista megosztásává, amelyben a munkás feladata tipikusan olyan specializált és aprólékosan felbontott, hogy nem rendelkezik eladható termékkel, vagy legalábbis olyannal, ami széles piac számára való, és ezért igénybe kellett vennie a kapitalistát közvetítőként, aki munkáját másokéval integrálja és az egészet eladható terméké transzformálja.

Adam Smith bizonyítja, hogy a munka kapitalista megosztása technológiai fölényéből ered. Nézete szerint az egyre aprólékosabban specializált feladatokra osztott munka fölényét csak a piac mérete határolta be. (2) E magyarázat korlátainak megértésé megköveteli a „technológiai fölény”, illetve a technológiai hatékonyság és hatékonyság kapcsolódó fogalmi jelentésének megvilágítását és pontosítását. Valóban, ezek központi fogalmak a jelen tanulmányban előadandók szempontjából. Azt mondhatjuk – az elfogadott használattal összhangban – hogy egy termelési eljárás technológiailag felsőbbrendű egy másiknál, ha több outputot termel ugyanazon inputtal. Még akkor is, ha a munka az egyetlen input, egy új termelési eljárás több munkaórát, intenzívebb erőfeszítést vagy kellemetlenebb munkafeltételeket foglalhat magában, amiért több outputot biztosít több, nem pedig ugyanazon összegű input mellett. Be fogjuk itt bizo-

nyítani, hogy szemben a neoklasszikus logikával – egy új termelési eljárás alkalmazásához nem kell technológiailag magasabb rendűnek lennie. Az innováció legalább annyira függ gazdasági és társadalmi intézményektől – attól, hogy ki, ellenőrzi a termelést és milyen kényszerek mellett gyakorolják az ellenőrzést.

A „technológiai hatékonyság” és „technológiai hatékonytalanság” kifejezések jelentése – ahogyan a közgazdászok használják – némileg eltér a jobb és rosszabb hétköznapi fogalmi jelentésétől. Egy termelési eljárás technológiailag hatékony, ha nem létezik technológiailag magasabb rendű alternatíva. Hatékonytalan, ha létezik magasabb rendű alternatíva. Így egynél több termelési eljárás lehet technológiailag hatékony – és általában ez is a helyzet – ha valaki csak egyetlen terméket vesz szemügyre. A búza például hatékonyan termelhető nagy földterületen és relatíve kevés műtrágyával, mint Kansasban, vagy sok műtrágyával és relatíve kevés földön, mint Hollandiában.

De ha valaki az egész gazdaság szempontjából tekinti a technológiai fölényt és hatékonyságot, ezek a fogalmak – bizonyos körülmények között – a gazdasági fölényre és hatékonyságra redukálódnak. A tankönyvek tökéletes és univerzális versenyfeltételei mellett a technológiailag hatékony termelési eljárás az, amelynek a költségei a legkisebbek, és a költségcsökkentés a technológiai fölény mutatója. (3) A minimumköltség és a technológiai hatékonyság közötti kapcsolat tisztán logikai és semmiképp sem függ attól, hogy a valóság bizonyítja-e a modell előfeltevéseit. Másrészt a technológiai és gazdasági hatékonyság azonosításának relevanciája abszolúte attól függ, hogy alkalmazhatóak-e a kapitalizmus fejlődésére a kompetitív modell előfeltevései. Kritikai szempontból a kapitalizmus fejlődése szükségképpen a tökéletes verseny feltételeinek tagadását, nemteljesülését feltételezi.

Bizonyos szempontból meglepő, hogy a kapitalista munkaszervezési módszerek fejlődése ellentmond a tökéletes verseny lényeges előfeltételeinek, mivel a tökéletes verseny úgyszólván semmit sem tud mondani a munkaszervezetről! Valójában a vállalat – a kapitalizmus központi gazdasági intézménye – a gazdaság kompetitív modelljeiben lényegtelen szerepet játszik. (4)

Pusztán kényelmes absztrakció a háztartást termelőnek tekinteni és nem probléma, hogy a háztartások nem tudnak egyformán a maguk javára tenni. A hit védelmezőinek – Wickselltól Samuelsonig – muszáj nagyszerűnek kikiáltaniuk a tökéletes verseny tökéletes semlegességét. Ami a modellt illeti, odáig mennek, hogy a munkások éppúgy bérelhetnek tőkét, mint a kapitalista munkásokat! (5) Sajnos, a kompetitív modell kudarca a kapitalizmus leginkább megkülönböztető sajátossága /és utánozván a kapitalizmust, a szocializmusé/ – a piramis-alakú munkaszervezet – magyarázatában a neoklasszikus közgazdászok számára inkább erény, mint hiányosság: azt gondolják, hogy az elmélet nagyfokú általánosságát mutatja. Az általánosság valójában ez: a neoklasszikus elmélet csak annyit mond, hogy a

hierarchiának technológiailag hatékonyak kell lennie, de tagadja a kapitalista hierarchia elsődlegességét /emlékezzünk, a munkások éppúgy bérelhetnek tőkét!/. Túl kevés ennyit mondani, és olyan kevés, hogy – mint bebizonyítjuk – teljesen rossz.

Térjünk vissza Adam Smith-hez. A nemzetek gazdagsága három érvet fejt ki a piac által megengedett mértékű munkamegosztás technológiai fölényével kapcsolatban.

„Három különböző körülménynek tudható be, hogy a munkamegosztás révén ilyen nagy mértékben magnövekedett az a munkamennyiség, amelyet egy bizonyos számú ember el tud végezni. Először annak, hogy minden egyes munkás egyre nagyobb gyakorlatra tesz szert; másodszer annak, hogy az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbavesző idő megtakarítható; végül pedig számos olyan gép feltalálásának, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát és egy embert képessé tesz arra, hogy sok ember munkáját elvégezze. (6)

A három érv közül egy – az idő megtakarítása – vitathatatlanul fontos. De ez az érv keveset vagy semmit sem tud kezdeni a kapitalista munkamegosztásra jellemző aprólékos specializációval. Egy paraszt például felszánt egy egész földdarabot mielőtt boronálna, – ahelyett hogy barázdáról barázdára váltogatná a szántást és boronálást – azért, hogy megtakarítsa az áttérési időt. De a paraszti mezőgazdaság a kapitalista specializáció antitézise: az egyéni paraszt normális esetben minden tevékenységet magára vállal, ami szükséges a termeléshez – a vetéstől az eladható termékig. Az átállási idő szempontjából semmi sem különbözteti meg a mezőgazdaságot az ipartól. Ahhoz, „hogy az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbavesző idő” megtakarítható legyen, csak az szükséges, hogy az egyes tevékenységeket elég hosszú ideig folytassa ahhoz, hogy az átállási idő a teljes munkaidő jelentéktelen része legyen. Az átállási idő megtakarítása csak azt feltételezi, hogy minden munkás egyéni tevékenységét egyszerre napokig folytatja, de nem egész életén keresztül. Az átállási idő megtakarítása a feladatok elkülönítését jelenti a tevékenység tartamára, de nem jelent specializálódást.

Smith harmadik érve – a feltalálásra való hajlam – nem valami meggyőző. Valójában maga Smith adott hangot a legmegsemmisítőbb kritikának „A nemzetek gazdagsága” egy későbbi fejezetében:

A munkamegosztás fejlődése során, azoknak a legnagyobb részét, akik munka révén nyerik foglalkoztatásukat, azaz a nép legnagyobb részét néhány nagyon egyszerű – gyakran csak egy vagy kettő – műveletre korlátozzák. De az emberek legnagyobb részének értelmét mindennapi foglalatossága alakítja ki. Az embernek – akinek élete néhány egyszerű művelet végrehajtásával telik és aminek talán majdnem azonos vagy közel azonos hatása is van – nincs alkalma értelmét megerőltetni vagy – ami sosem fordul elő – a nehézségek leküzdésére hasznos találmányok kigondolásában találékonyságát gyakorolni. Ezért természete-

tesen elveszíti az ilyen erőfeszítések szokását és általában olyan ostoba és tudatlan lesz, amilyen csak emberi teremtmény lehet...

Másképp van ez a vadászok, pásztorok, vagy éppen földművesek – ahogy közönségesen mondani szokták – barbár társadalmaiban, a földművelésnek abban a durva államában ami a manufaktúrák tökéletesítéseit megelőzte. Az ilyen társadalmakban minden ember változó elfoglaltsága mindenkit képességei gyakorlására kényszerít és arra, hogy – ami folyamatosan előfordul – a nehézségek leküzdésére hasznos dolgokat találjon fel. A találékonyság eleven marad és az ész nem bűnhődik unalmas ostobaságba süllyedéssel, ami egy civilizált társadalomban – úgy tűnik – megbénítja majdnem minden alacsonyabb sorú ember értelmét. (7)

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy valójában nem az ostobaság vagy barbárság között van a választás, hanem aközött a munkás között, akinek ellenőrzési területe elég széles ahhoz, hogy lássa, hogyan illeszkedik minden művelet az egészbe és aközött a munkás között, akit kiszámú és ismétlődő feladatokra korlátoznak, Valóban meglepő lenne, ha a kapitalizmusra jellemző szélsőséges specializáció következtében nem csökkenne a munkás hajlama a találékonyságra.

Ez megengedi „a kezűgyesség növekedését minden részmunkásnál”, mint a piac mérete által megengedett határokig vitt specializáció bázisát. Ha most Adam Smith zenészekről, táncosokról vagy sebészekről beszélt volna, vagy akár a tűkészítés és a posztókészítés közötti munkamegosztásról, érvelésével nehezen lehetne szembehelyezkedni. De ő nem a külső munkamegosztásról, sem nem a munka társadalmi megosztásáról, hanem a közönséges, átlagos ipari tevékenység részfeladatokra történő aprólékos felosztásáról beszél. Vegyük ez ő kedvenc tűmanufaktúra-példáját:

Az a mód viszont, ahogyan ezt a mesterséget ma üzik, a gombostűkészítést nemcsak egészében teszi önálló iparrá, hanem számos olyan ágra is osztja, amelyből a legtöbb szintén különálló iparág. Az egyik ember drótot húz, a másik, egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. A fejkészítés megint két vagy három különálló művelet. Külön mesterség a fej felillesztése, úgyszintén a kész gombostűk fényesre csiszolása, sőt, még azok papírba csomagolása is. Így aztán a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizennyolc külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi, másutt egy ember elvégez esetleg kettőt-hármat. Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott, s ahol ezért egyesek két vagy három különálló műveletet végeztek el. Noha nagyon szegények voltak és így a szükséges gépekkel is éppen csak, hogy el voltak látva, ha igyekeztek, együttesen mégis körülbelül tizenkét font gombostűt tudtak naponta készíteni. Egy fontban négyezernél több közepes nagyságú gombostű van. A tíz ember

együttesen több, mint negyvennyolcezer tűt tudott tehát naponta előállítani. Következésképpen minden egyes személyt, aki a negyvennyolcezer tű tizedrészét állította elő, úgy lehet tekinteni, mint aki négyezer-nyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna anélkül, hogy bármelyikük is külön kiképzést kapott volna, úgy bizonyos hogy egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt se tudtak volna megcsinálni... (8)

A szóbanforgó mértékű ügyességre nehéz szert tenni, a termelés elkülönült műveletekre való felosztása lényegéhez tartozik a specializáció. De a tűkészítésben foglalkoztatott specialisták keresetéből ítélve ezek nem voltak speciális feladatok. Legalábbis semmi sem követelte meg a kiemelt béreket. Egy tűmanufaktúra esetében – amelyről eléggé részletes jegyzőkönyv maradt fenn a tizenkilencedik század korai éveiből – T.S. Ashton megközelítőleg heti 20 shilling bért közöl felnőtt férfi esetében, tekintet nélkül az adott szakmára, amelyben foglalkoztatták (9). A nők és a gyermekek – amint szokásos volt – kevesebbet kerestek, de ismét úgy látszik, hogy nem volt nagy eltérés a tűkészítés különböző szakmái között. Úgy tűnhet – ha ez a helyzet – hogy a tűkészítés titkait viszonylag gyorsan megtanulták, és hogy a feladatok aprólékos megosztása révén, a kézügyesség potenciális növekedése számára adott lehetőségek gyorsan kimerültek. Bizonyára nehéz lenne példát felhozni a munkások részfeladatokra való specializálódására a tűipar bázisán. (10)

Hamisnak tűnik a specializáció, illetve a minden egyes tűhöz szükséges elkülönült jártasság közötti dichotómia. Úgy látszik, technológiailag lehetségesnek kell lennie az átállási idő megtakarításának specializáció nélkül is. Egy munkás feleségével és gyerekeivel feladatról feladatra haladhat, először tűk százaihoz és ezreihez elegendő drótot húzva, majd kiegyenesítve, darabolva azt; stb. minden egymást követő művelettel, ily módon realizálva a teljes termelési folyamat elkülönült feladatokra osztásából adódó előnyöket.

Vajon akkor a bedolgozórendszer miért követeli meg éppúgy a specializációt is, mint a feladatok elkülönítését? Nézetem szerint ennek az a tény az oka, hogy specializáció nélkül a kapitalistának nem lenne lényeges szerepe a termelési folyamatban. Ha minden termelő képes lenne maga integrálni eladható terméké a tűkészítés részfeladatait, azonnal felfedezné; hogy nincs arra szüksége, hogy a tűpiaccal a bedolgozó tőkés közvetítésén keresztül álljon kapcsolatban. Közvetlenül értékesíthetne és őt magát illetné a profit, amit a kapitalista a termelő és a piac közötti közvetítésből nyer. A feladatok elkülönítése és munkásokhoz rendelése volt a kapitalista számára az egyetlen eszköz, amelynek révén biztosíthatta – a költséges gépi berendezéseket megelőző időkben –, hogy lényeges szerepe legyen a termelésben ezen elkülönült feladatok olyan eladható terméké integrálása révén, amely számára széles piac létezett. Az emberek résztermék szintjén megvalósuló specializációja feladatokra – ez volt a bedolgozórendszer megkülönböztető jegye.

A munka tőkés megosztása, ahogyan az a bedolgozórendszerben kifejlődött, ugyanazt az elvet testesíti meg, amit a „sikerés” imperialista hatalmak a gyarmataik feletti uralomban alkalmaztak: oszd meg és uralkodj! Indiában a hindu és a mohamedán vallás közötti ellentéteket kiaknázva – hacsak nem létrehozva azokat – a britek lényeges szerepet követelhetek a szubkontinens stabilitásában. Néha rosszul leplezett elégedettséggel mutogathattak a Felosztást követően a halottak millióira, mint a stabilitáshoz való nélkülözhetetlenségük bizonyítékára. De ez a tragédia csak azt mutatta, hogy a britek maguk tették magukat nélkülözhetetlen közvetítővé – a közösségek ellentétei közötti brit közvetítésre nem volt semmi inherens szükség.

Hasonló módon az, hogy egy ipari rendszer fejlődése a kapitalista integrációtól függ, nem bizonyítja, hogy a munka kapitalista megosztása technológiailag magasabb rendű, mint maguknak a termelőknek az integrációja. A bedolgoztató tőkés különös hozzájárulását a termeléshez, nem azért jutalmazták olyan szépen, mert az elszigetelt funkciók integrálásához szükséges képességből valódi hiány lett volna: inkább mesterségesen teremtették a hiányt azért, hogy megőrizzék a tőkés szerepét.

Hogyan tudta a tőkés állni a versenyt, ha szerepe mesterséges volt? Mi az, amit minden termelő megmentett munkájából az integrációtól és aminek révén közvetlen kapcsolatba került egy széles piaccal? A kapitalista bedolgoztató – aki feltevés szerint technológiailag felesleges volt – egy ilyen verseny révén kirekesztődhetett. Az integrált termelők sokkal olcsóbban termelhetek volna tüt, posztót és agyagárut. Miért nem szervezi meg a termelőket egy vállalkozókedvű, tehetséges fickó, kiküszöbölve a kapitalistát? A válasz az, hogy egy ilyen irányú törekvésben nem volt profit. Ha a szervező maga munkássá válik, meg kell elégednie a munkás bérével. Munkatársai fizethettek volna neki egy vacsorát vagy egy aranyórát elismerésük jeléül, de kétséges, hogy hálájuk sokkal többre készítette volna őket. De összegyűjtve a szervezésért kapott jutalmakat, tőkés bedolgoztatóvá válhatna valaki! Arról van szó, hogy nem volt szükséges a tehetséges, vállalkozókedvű emberek és azon eszközök együttes megléte, amelyek kialakították a bedolgozórendszer korának kapitalista osztályát. Ez éppúgy érdeke volt mindenkinek, mint ahogy mindenkinek érdeke volt fenntartani az elszigetelt munkásokhoz elszigetelt feladatokat kihelyező rendszert. Nem sok ész kellett annak megértéséhez, hogy gazdagodásuk éppúgy, mint közvetítőként való túlélésük ettől a rendszertől függ. (11)

A közvetítőnek a termelő és a széles piac közötti helyzetéből fakadó előnyei kétség kívül szembeszökőek voltak addig a rövid ideig, amíg a tőkés manufaktúra le nem győzte a céhes manufaktúrát. George Unwinnak a tizenhatodik és tizenhetedik századi iparra vonatkozó tanulmányai azt sugallták számára, hogy "a különböző szakmák – valóban – állandó harccal voltak elfoglalva, hogy melyikük tudja biztosítani a pihenés és a piac közötti helyzet gazdasági előnyeit" (12). Unwin megjegyzi – de szerencsétlen módon nem fejt ki a témát, – hogy "a kereskedő és a kézműves érdekeinek ezen összefonódása révén fokozato

san előkészítették a szervezés új formáihoz vezető utat, felölelve mindkét osztályt, amelyek természetesen keresték az uralom kiterjesztésének módját a manufaktúra felett olyan mértékben, amilyenben csak lehet." (13)

Az a súlyos tény, hogy sokkal inkább az "oszd meg és uralkodj" mint a hatékonyság a tőkés munkamegosztás-alapja, természetesen elég ahhoz, hogy ne menjünk el egykönnyen mellette. Igazán senki sem várhatja a kapitalistától, vagy bárki mástól, aki a hierarchia és a hatalom megőrzésében érdekelt, hogy nyilvánosan kihirdesse: hogy a termelést a munkás kizsákmányolása céljára szervezték meg. És ha az olyan, viszonylag mobil társadalmakban, mint amelyekben az ipari forradalom először gyökeret eresztett, a munkás elég éleselmjű volt ahhoz, hogy ezt felismerje, beléphetett a kizsákmányolók sorába.

Mindamellettt létezik a felismerés alkalmi fel-felvillanása. Valaki – habár egy későbbi korszakból – jobban bizonyítja a specializáció „oszd-meg-és-uralkodj” szempontját, mint bármilyen koholmány. Az ifjabb Henry Ashwort – társigazgató egy Ashwort-i pamutgyárban – naplójában helyeslően jegyzi meg, hogy egy konkurens nem engedi meg a pamut keverését az alkalmazottainak, még az igazgatójának sem, hozzátéve:

... Hargreaves, a menedzsere, semmit sem tud a pamut keveréséről vagy költségeiről, így soha nem tudja ezt a feladatot elvenni a főnökétől – minden munkafelügyelő dolga teljesen elszigetelt a másiktól és így senki sem tudja, mi történik a sajátján kívül. (14)

E történetnek van mai megfelelője. Ismerek egy embert, aki egy ideig szandáلكészítő volt. Elment egy szandáلكészítő "mesterhez", hogy megtanulja a szakmát. Ez a kiváló ember megtanította mindenre, amit a szandáلكészítéshez tudni kell – kivéve azt, hogy hogyan kell a bőrt vásárolni. A barátom a kereskedelemnek ezt a lényeges mozzanatát megtanulhatta volna magától is az ismert, régi „trial and error” módszerrel – ha lett volna 1000 dollárja félretéve a tanulási folyamattal járó tévedésekre. Tőke hiányában főnöke húzódására attól, hogy egyetlen különös feladatot ráosson, hatékonyan rákényszerítette arra, hogy munkás maradjon, míg a főnöke kereskedik.

Egy másik tizenkilencedik századi kommentár azt sugallja, hogy akik közelebb voltak az ipari kapitalizmus kezdeteihez, mint mi, nem voltak vakok a munkamegosztás szerepét illetően egy hierarchikus társadalom alátámasztásában. A The Spectator helyeselte a mester és a munkás közötti kooperációt mindaddig, amíg az nem fenyegette a kapitalizmust. Valóban, ameddig a kooperáció a profit elosztására és hasonlókra korlátozódott, még erősíthette is a kapitalizmust, mert a profit elosztása semmiképp sem jelentette a hierarchia végét. Ezzel szemben a munkásszövetkezetekben közvetlen fenyegetést látott, ezért egyik számában szükségesnek vélte a profit-részesedés erényeinek magasztalása előtt felidézni:

Eddig ezt az elvet /a szövetkezetet/ Angliában csak munkástársaságok alkalmazták, de a Rochdale-i tapasztalatok – bár fontosak és sikeresek – egy vagy két szempontból tökéletlenek voltak. Bebizonyították; hogy munkástársaságok sikeresen tudnak kezelni boltokat, gyárakat és az ipar valamennyi formáját, s rendkívüli módon megjavították az emberek helyzetét, de! De azután nem hagytak világos helyet a tőkésnek számára. Ez volt a hiba, három okból is. (15) /Kiemelés tőlem./

Fontos, hogy ezeket az okokat megvizsgáljuk:

Először is Angliában a pénz nagy tömegben magánkézben van: másodszer hatalmas tömegben van közöttünk adminisztratív – vagy ahogy mi mondjuk – üzleti tehetség, ami az egyik legnagyobb érték az okosan társult munka irányításában, óriási értéket képes hozzátenni – és tesz is – ennek a munkának az értékéhez és olyan, hogy nem hajlandó rászánni magát a munkára abszolút vagy egyenlő együttműködés keretében. Nem fizetődik ki – mondja Mr. Brassey – semmi másnak, csak főnöknek lenni. Végül pedig a munkások közötti kooperáció nem harmonizál annyira a nemzeti szellemmel, mint a kooperáció a tőkés és a munkás között – az alkotmányos monarchia a vérünkben van. Egy olyan rendszert, amelyik harmonizál a nemzeti szellemmel gyorsabban elfogadható, míg amelyik nem, az lassabban halad előre, még akkor is, ha magasabb rendű.

Az első – hogy a „pénz nagy tömegben magánkézben van” – csak akkor oka a hierarchikus szervezetnek, ha valaki azt gondolja, hogy a gazdagság megosztása sérthetetlen. Valóban, az érvelés másképpen nagyjából így szól: a hierarchikus termelés fölénye nagymértékű egyenlőtlenségeket követel meg! A második ok – hogy „az adminisztratív ... tehetség ... képes hozzátenni – és tesz is – óriási értéket ... a munkához”, de „nem hajlandó rászánni magát a munkára abszolút vagy egyenlő együttműködés keretében” – ellentmond a Rochdale-i tapasztalatok nagy sikereinek. A harmadik – „az alkotmányos monarchia nemzeti szelleme” – a csirkefogók utolsó menedéke, ha komolyan vesszük nem lehet kihívást intézni a status quo ellen.

Habár a tőkés munkamegosztás "oszd meg és uralkodj" szemléletére nincs mindent eldöntő közvetlen bizonyíték, mégis legalább olyan erős, mint a hatékonysági szempont közvetlen bizonyítéka. Van néhány közvetett bizonyíték is. Ha a munkások feladatokra specializálásának az a szerepe, hogy biztosítsa a tőkés kontrollt, akkor ahol a tőkés kontroll vitathatatlanul más okok miatt volt szükséges, nincs alapja annak, hogy – mint az "oszd meg és uralkodj" hipotézis esetén – ott is aprólékos specializációt feltételezzünk. Ez derült ki – legalábbis egy esetben, amelyről tudomásom van. A brit szénipar példa egy olyan iparra, amelyben soha nem érvényesült a munkamegosztás. A kézi munka módszere mellett – habár technikailag éppoly kezdetleges, mint a bedolgozórendszer manufaktúrája, mégis fennmaradt a huszadik századig az, hogy „a szénkitermelés összes feladatáért a felelőség kis, egymás mellett

dolgozó munkásokból álló csoportok vállán nyugszik, amelyek tagjainak körén belül ismert a műveletek teljes ciklusa". (17) A csoport közvetlenül a bányagazgatósággal köt szerződést és „habár a megállapodást a vājār nevében kötötték, közös vállalkozásnak tekintették. A vezetés és a »felügyelet« a csoporton belül volt, amely rendelkezett a felelős autonómia tulajdonságával.” (18) Továbbá, „minden bányász mindenoldalú munkás /volt/, általában alkalmas társai helyettesítésére, szakmai önérettel és mesterségbeli függetlenséggel rendelkezett. Ezek a tulajdonságok elejét veszik a státus-akadályoknak és hozzásegítenek a felelős autonómiához”. (19) A bányatulajdonos feltehetően nem érezte szükségét az emberek feladatra specializálásának: a szénlelőhelyek szűkössége és a magántulajdon intézménye biztosította, hogy a munkás nem nélkülözhetette a főnököket.

Ez a történetnek csak a kezdete: A legérdekesebb fejezet talán a munkaszervezetnek a gépesített, műszakokra osztott feltételek melletti fejlődése. Ahogy Trist és Bamforth a történetet elbeszéli „a /gépesítéssel/ nagyobb méretű egységek és a kis üzemrészlegek nagyobb komplexitása iránt merült fel igény.” (20) Milyen modell alapján? „A műszakokra osztott módszer kifejlesztése idején nem volt alkalmazható példa a gépi technológia földalatti alkalmazására. Idevágó tapasztalatok hiányában magán a bányászati tradícióban belül, csaknem elkerülhetetlen volt a nehézkes tapasztalat-átvétel /az emberek feladatra specializálása/ térnyerése”. (21)

A műszakokra osztott rendszer alapötlete a műszakok közötti munkamegosztás volt, minden műszak a feladatok egy részhezért volt felelős, melyek eredményeként végül az aknából felszínre kerül a szén.

A munkát az összetevő műveletek állandó sorozatára osztották, amelyek három, egyenként hét és fél órás műszakon keresztül szigorú sorrendben követik egymást, ílymódon egy teljes szénkitermelési ciklus a munkahét minden huszonnégy órájában lezárulhat. A műszak szükséglete egy átlagos fronton 40 munkás: 10 mind az első /„feltáró”/, mind a második /„főteszedés”/ műszakhoz és 20 a harmadik /„vágatberakás”/ műszakhoz. (22)

A gépesített módszer mindazonáltal – úgy tűnik – nem hozta meg a várt gyümölcsöt. A probléma az egészét alkotó műveletekből csak egyikért felelős specialisták csoportjának felügyelete volt. (23) A megoldás a munkacsapatok újjáalakítása volt úgy, hogy minden műszak „inkább a teljes feladat folyamatoságáért, mint a feladatok egy részéért volt felelős... felelősséggel az elsődlegesen az egymást váltó csoportok kezében lévő koordinációért és ellenőrzésért.” (24) Az új módszer megkülönböztető sajátossága – melyet összetett műszakokra osztott rendszernek neveznek – négyes sajátosság volt:

A munka módja:

Az összetett munka hagyományával összhangban – amely a kézi munka rendszeréből ered – a műszak soron következő munkásai a ciklusnak azon a pontján veszik fel a munkát, ahol a megelőző műszak

abbahagyta, és folytatja, bármelyik is legyen a soron következő feladat. Amikor a műszak fő feladatát elvégezte, a munkások átrendeződnek a következő feladatok folytatásához, akár az adott ciklusban vesznek részt, akár egy újat kezdenek.

A munkás:

A teljes feladat folyamatos végzéséhez nélkülözhetetlen volt, hogy a csoport olyan emberekből álljon, akik – ha hivatalosan nem is mindig képzettek – de legalábbis kompetensek felügyelet mellett nekilátni a szükséges feladatoknak, ahogy azok felmerülnek. Nem az volt a lényeg, hogy az összetett csoport minden tagja tökéletesen mindenoldalúan képzett legyen, hanem csak az, hogy mint csapat elegendő gyakorlott emberi erőforrással rendelkezzen minden műszakban azon funkciókban, amelyek felmerülnek.

A munkacsoportok:

Az összetett műszakokra osztott csoport személyzete önkiválasztó csoport volt. A cikluscsoport vállalta a felelősséget, hogy az igazgatóság által meghatározott különböző munkákra csoporttagokat rendeljen ki. A csatarend kialakítása céljából a csoport a feladatok és műszakok rotációjának néhány rendszerét fejlesztette ki és működtette a csoporttagok között.

Bérezési módszer:

Akár a kézi munka rendszerekben, itt is volt egy közös bérjegyzék, amelyen a csoport minden tagja egyforma részesedéssel volt feltüntetve, mivel gondoskodtak róla, hogy a csoport minden tagja egyenlő mértékben járuljon hozzá a ciklus elvégzéséhez. (25)

A brit szénipar egyike azon kevés területeknek, ahol közvetlen összehasonlításokat végeztek a munka megszervezésének alternatív módjai között. A tesztek nem abszolút döntőek, mert az alternatívák nem alkalmazhatók ismételtlen egy és ugyanazon szénfalon. Mégis az eredmények meglepőek: az összetett műszakokra osztott rendszer esetében 20 százalékkal nagyobb széntermelést tapasztaltak, mint a hagyományos műszakokra osztott módszernél. (26)

Adott célunk szempontjából ugyanilyen érdekes az igazgatóság újjászervezésének az oka:

A cikluscsoport önszabályozásának a telér igazgatóságára gyakorolt hatása ahhoz illeszkedett, aminek az összetett műszakokra osztott rendszer az egyik része volt..., hogy a telér igazgatóságának struktúrája végül is egyszerűsödött. Egy felügyelőt kivontak: úgy találták, hogy nincs feladat a számára. (27) /Kiemelés tőlem./

Nem nehéz elképzelni azokat a nehézségeket, amelyeket a túlzott számban lévő munkafelügyelők jelentettek volna az átszervezésre, ha a döntés a kezükben marad.

A munkafelügyelők jóakarata szempontjából – hogy megengedték az önintegráló, nem-specializált, nem-hierarchikus munkáscsoportok újrabevetését a bányákban – lényeges, hogy a széntelér fizikai szűkössége a tulajdon intézményével párosult. (28) Ha a bányászok képesek lettek volna boltokat felállítani maguknak, az igazgatóság nagyon is szükségesnek találta volna, – mint a bedolgoztató tőkés – hogy az emberek feladatokra specializálásában bízson, mint olyan eszközben, ami a munkást „jogos” helyén tartja meg – és ezáltal a főnököt is a magáén.

A szénbányászat bizonyos mértékig tipikus az ipari kapitalizmus fejlődésének azon szakaszán, ami a bedolgozórendszert követte, de úgy gondolom, hogy a munkaerő proletarizálódásának magyarázatában helytelen elsődleges fontosságot tulajdonítani az állótöke növekedésének, a termelési eszközök magas költségének. A gépi berendezés tulajdona – hasonlóan a széntelér tulajdonához – úgy tűnik, Angliában a tizenkilencedik század közepén talán éppen olyan hatékony volt a tőkés szerepének biztosításában, mint a specializáció. A gépi berendezés túl költséges volt egy egyedülálló munkás számára, munkáscsoport pedig – minden cél és szándék ellenére – nem létezett. Az ezt megelőző időkben azonban nem volt megfizethetetlenül drága a gépi berendezés, csak azóta, hogy a szakszervezetek olyan erővé váltak, hogy a gépek – nem is csak az egyes, hanem a csoportos munkás számára – magas árával kellett ellensúlyozni. Egy rövid ideig a főnök - munkás hierarchia megőrzése megkövetelte a szakszervezetek passzív beleegyezését. Napjaink szakszervezeteiből nem az erő, hanem a változás akarása hiányzik. Ez nem azt jelenti, hogy a szakszervezetek merő véletlenségből legnagyobbbrészt figyelmen kívül hagyták a hierarchiát és következményeit, és helyette a „kenyér és vaj” kérdéseire koncentráltak. Ezeket volt a legkönnyebb összehangolni egy növekvő gazdaság keretein belül. A megegyezés abban, hogy a konfliktust ezen kérdésekre korlátozzák, eszköze volt a tőkés és a munkás közötti konfliktusok letompításának. De az alkalmazkodásnak túlságosan nagy ára volt: a szakszervezetek a hierarchia gépezetének egy újabb fogaskerekévé váltak, nem pedig a munkások védelmezőjévé az ellen. (29) Ez azonban nem egyszerűen a szakszervezetek vezetőségének újraorientációja a hagyományos kereteken belüli prioritásokhoz. Mihelyt a szakszervezetek érdekeltté lesznek az emberek és munkájuk kapcsolatában, a tőkés szervezet alapelvével találják magukat szemben, nem pusztán a kapitalista torta határa feletti osztozkodás konfliktusával. A munka szószólója nem lehet majd tovább a fennálló rend támasza.

Ha a természeti erőforrások abszolút szűkössége kevés földterületre korlátozza a termelést, a tulajdon intézménye önmagában elegendő a munkások alárendelt pozíciójának fenntartásához. Ez az oka annak, hogy egy olyan kitermelő iparban, mint a szénbányászat, sem kézi, sem gépi technológia mellett nem igazolódik a specializáció szükségszerűsége. A manufaktúra-iparban, ahol a termelés tényezői a munkát kivéve legnagyobbbrészt maguk is termelt eszközök és ezért – eltekintve a költségektől – a munkások csoportjai számára elvben elérhetők, a specializációnak kellett tovább fenntartani azt az illú-

ziót, hogy a hierarchia nélkülözhetetlen a sokak erőfeszítésének eladható terméké váló integrálásához.

Elébe vágunk azonban a történelemnek. Az érvelésnek ezen a pontján maga a kronológia elegendő annak cáfolatához, hogy a termelők proletarizálódását a gépek magas költségeivel lehet magyarázni: a független termelő bér munkássá válása azelőtt ment végbe, mielőtt a gépek drágává lettek volna. Ez a bedolgozórendszert jellemző, az emberek részfeladatokra való specializálásának közvetlen következménye. Természetesen a tőke szerepet játszott a bedolgozórendszerben: a bedolgoztató mindenekelőtt „tőkés”. De a bedolgozórendszerben a gépi berendezés kezdetleges volt, az állótőke pedig jelentéktelen. A bedolgoztató tőkés által nyújtott tőke túlnyomórészt forgótőke volt – folyamatban lévő árukészlet – és előlegek jövőbeni munkára.

Az a szerep, amelyet a bér játszik, sokkal több figyelmet érdemel, mint amennyit kapott, mert legalábbis néhány szakmában – úgy látszik – fontos eszköz volt, amelynek révén a tőkés fenntartotta hegemoniáját. (30) A bérelőleg a tőkés számára ugyanaz volt, mint az ingyen heroin kóstoló a kábítószer-kereskedő számára: a függő helyzet kialakításának eszköze. Ez egyike azon kevés pillanatoknak; amikor a jogi függőség és a pszichológiai függőség két különböző dolog volt. Mindkettő olyan szenvedélyre példa, melytől csak a kivételesen erős akaratú és szerencsés ember tud megszabadulni. (31) Célunk szempontjából az a gyakorlat az érdekes – ami lényegében a szerződéses szolgaság volt /bár rövidebb időszakokra, mint ami a Brit-Észak-Amerikai és az afrikai gyarmatokon volt szokásos/, – ami tökéletesen kiegészítette az emberek feladatokra specializálását. A bérelőlegek törvényesen mesterükhöz kötötték a munkásokat és tevékenységének az egész egy kis részére specializálása elősegítette annak megelőzését, hogy a munkás megkerülje törvényes kötelezettségét – tehát azt, hogy senki másnak nem dolgozik /amíg tartozását ki nem egyenlítette/ – a végtermékeknél sokkal kisebb "piac"-ra, lépcsőfoktermékekre korlátozva termelésének kibocsátását. Feltehetően sokkal nehezebb volt illegálisan fejetlen gombostűt eladni, mint a fejjel ellátottakat. (32)

A bérelőleg alkalmazása a munkás függőségének és a termelés hierarchikus ellenőrzésének fenntartására – jóllehet a bedolgozórendszerben terjedt el széleskörben – mégsem volt elszigetelt történelmi jelenség. Fontos jellegzetessége volt más típusú piacgazdaságoknak is, ahol nem volt más alkalmas eszköz a munkás alávetésére. Talán a legáltalánosabb példa az amerikai tapasztalatok közül az 1865 utáni Dél mezőgazdasági szervezetének a fejlődése. A polgárháború utáni Amerika ültetvényesének problémája sok szempontból hasonlított a gyárilap előtt brit bedolgoztató problémájára: hogyan biztosítson magának nélkülözhetetlen szerepet a termelési folyamatban. A volt rabszolga többé nem volt jogilag a földhöz kötve és a föld – mint a gyárilap előtti idők ipari termelési eszközei – nem volt eléggé szűkös vagy drága a munkásnak a tőkessel

szembeni függősége fenntartásához. A problémát a hitel terményzálog-rendszerének a gazdálkodás részes-bérlő rendszerével való összepárosítása oldotta meg. A tőkés ültetvényes általában hitelt nyújtott élelmiszerfélésekben és más létszükségleti cikkekben éppúgy, mint vetőmagban, trágyában és felszerelésekben. Ezeket az előlegeket a jelenbeni vagy jövőbeni termés záloga révén biztosították és a földművelő a hitelezőjének jogilag a jobbágya volt, amíg a hitelt vissza nem fizette, ami sohasem történhetett meg, mert a hitelezőnél voltak a könyvek. A részesbérlő-rendszerben nem a bérlő, hanem a földtulajdonos ellenőrizte a vetés kiválasztását,

és semmi mást nem akart termelni, csak amit el tud adni. Ha a bértő időt szakít saját kert fenntartására, ezt az ő elsődleges érdeke semmibe vételével teszi, ráadásul megfosztja a tulajdonost attól a kiváltságtól, hogy pótlólagos élelmiszert adjon el neki. (33)

A földtulajdonostól való névleges függetlenség ritkán volt bármiféle érték a volt rabszolga számára. A kölcsön nem üzleti megegyezés, hanem alárendelés volt. A terményzálog ténylegesen ugyanazt az ellenőrzést adta a tőkés kezébe a vetésterv felett, mint amit a föld tulajdona ad. „A bérlő, aki piaci értékesítésre konyhakertet merészelt művelni, gyorsan értesült róla, hogy kölcsöne lecsökkent.” (34) Végzetes monokultúra lett az eredmény.

A Dél legnagyobb részén a kereskedő vágya az volt, hogy gyapotot, több gyapotot és majdnem egyedül gyapotot kellene termelni, mert ... a gyapottermesztők sem felfalni nem tudják a háta mögött, sem tiltott eladásra elsikkasztani ... Minden kísérlet bármennyi gyapot elrejtésére másutt történő eladás céljára – még ha a kereskedőnek esedékes mennyiségen felül volt is – gyors büntetéssel járt. Dél-Karolinában, ha a zálogbirtokos akár csak gyanított is ilyesféle szándékot engedélyt kaphatott az irodatisztától az egész eladásra szánt termény elkobzásához a sheriff igénybevételére... (35)

Általában az állam rendőri hatalmának közreműködésével a gyapot lehetővé tette, hogy a tőkés a termelő és a piac közé ékelődjön. Valóban helyes azt a következtetést levonni, hogy a gyapotkultúra az ültetvényes tőkés számára ugyanazt jelentette, mint amit a specializáció jelentett a tőkés bedolgoztató számára: a választást nem a technológiai fölény, hanem az az érdeke diktálta, hogy saját magát a termelő és a piac közé helyezze.

III. A gyár keletkezése

A bedolgozórendszerre jellemző megkülönböztető sajátosság – a részletekbe menő specializáció – a munkás termelés feletti ellenőrzésének két aspektusa közül csak az egyiket semmisítette meg: a termék fölötti ellenőrzést. A munkafolyamat feletti ellenőrzés, az, hogy mikor és mennyire erőltesse meg magát, a munkásnál maradt – a gyárrendszer megjelenéséig.

A gazdaságtörténészek a gyárrendszer keletkezését szokásszerűen a tömegtermelés technológiai fölényének tulajdonítják, ami feltételezi a termelő erőfeszítések koncentrációját az újonnan igába hajtott energiaforrások – a víz és a gőz – köré. Az első gyárak – T.S. Ashton szerint – a tizennyolcadik század elején keletkeztek, amikor „technikai okokból, a munkások kis csoportjait hozták együvé műhelyekbe és kis vízimalmokba.” (36) De a modern gyárrendszer kezdeteit általában Richard Arkwrighttal hozzák összefüggésbe, akinek a fonógyárai kiszorították a házikészítésű pamutfonalat. Arkwright „vízi szerkezete” – mondják – megkövetelte a fonás gyári szervezését: „A jennytől eltérően a szerkezet működéséhez nagyobb erőt követelt meg, mint az emberi izmoké és így fejlődése kezdettől fogva malmokban vagy gyárakban folyt.” (37) Más neves szerzők is egyetértenek ezzel. Így Paul Mantoux: „...a gépek használata különbözteti meg a gyárat /a bedolgozórendszertől/ és minden megelőzővel szemben sajátos jelleget ad a rendszernek...” (38). Legújabbán David Landes azt írta, hogy:

Az Ipari Forradalomhoz szükség volt gépekre, amelyek nemcsak a kézierőt váltották fel, ösztökélték a termelés gyárakba való koncentrációját is, vagyis olyan gépekre, melyek energiaigénye túlságosan is nagy volt a házi erőforrásokhoz képest, ugyanakkor mechanikai fölényük elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy letörjék a kézi termelés hagyományos formáinak ellenállását. (39)

Ezek a neves szerzők – azt lehet mondani – a gyár által nyújtott más előnyöket is felismerték, különösen a fegyelmezés és felügyelet módszerét, ami a bedolgozórendszerben lehetetlen volt. „A munka feletti ellenőrzés szükséglete volt az” – mint Ashton mondja – „ami Peter Stubbsot vezette, amikor a szétszórt részmunkásokat warringtoni gyáraiba összegyűjtötte.” (40) Mantoux szintén megemlíti „a nyilvánvaló előnyöket a szervezés és a felügyelet szempontjából” (41), amit sok munkás egyetlen műhelybe tömörítése nyújt. Landes szerint a fegyelmezés és a felügyelet szükséglete miatt „fordult a vállalkozó figyelme ... a műhely felé, ahol a férfiak nagyobb csoportja szigorú felügyelők pillantásaitól kísérve dolgozik.” (42) Másutt Landes még explicitebb. „A gyár lényege”, – írja a kapitalizmus fejlődéséről szóló tanulmánykötetének bevezetőjében, – hogy „a fegyelem – lehetőséget nyújt a munka irányítására és összehangolására”. (43)

Mindazonáltal a fegyelem és felügyelet előnye a hagyományos nézőpont számára másodlagos, hacsak nem többedrágú megfontolás marad a gyárrendszer sikerében. Mantoux ugyanazzal a levegővel, amivel a gyárrendszer szervezési előnyeit elmondja, levonja azt a következtetést, hogy „a gyárrendszer ... a gépek használatának szükségszerű következménye volt.” (44) Hasonló módon Landes, miközben a gyár lényegét a fegyelmezéssel azonosítja, annak sikerét technológiai tényezőkkel magyarázza: „a koncentrált manufaktúra sikerét a szétszórt felett valójában az erőgép-hajtotta felszerelés gazdasági előnyei tették lehetővé. A gyár a falusi iparra a piacon mért csapást, ez pedig nem volt könnyű győzelem.” (45)

Az érvelés mögött meghúzódó modellt könnyű meghatározni: mivel a gyár fennmaradt, ezért kevésbé költséges termelési eljárásnak kellett lennie a többinél. Márpedig egy kompetitív piacgazdaságban csak a legkisebb költség /least-cost/ módszere hatékony technológiailag, az adott hatékonyságot össz-gazdasági értelemben véve. Ilymódon a gyárnak technológiailag fölényben kell lennie a többivel szemben.

Amellett, hogy tényleg megemlítik a felügyeletet és fegyelmet, mint a gyár bevezetésének motivációját, őrizkedni kellene a költségminimalizálás technológiai hatékonysággal való leegyszerűsített azonosításától. A kompetitív modellben nincs helye a felügyeletnek és a fegyelemnek kivéve azt, amit a piaci mechanizmus megkövetel. (45) Az ellenőrzés és felügyelet fontosságának minden felismerése a gyár bevezetésére motiváló erőként, azonos érvényű a tökéletes verseny feltételeinek lényeges megsértése elismerésével és ebből következően a költségminimalizálást nem lehet a technológiai hatékonysággal azonosítani. Ilymódon a technológiai fölény sem nem nélkülözhetetlen, sem nem elégséges a gyár sikeréhez.

Tüstént bebizonyosodik, hogy a munkások gyárakba tömörülése természetes következménye volt a bedolgozó rendszernek /ha úgy tetszik annak belső ellentmondásainak/, melynek sikeréhez kevés vagy semmi köze nincs a tömegtermelés gépi berendezésének technológiai fölényéhez. A gyár sikerének éppúgy, mint ösztönzőjének kulcsa a termelési folyamat munkásellenőrzésének a tőkésével való helyettesítése volt: a fegyelem és ellenőrzés csökkentette és csökkentette is a költségeket anélkül, hogy technológiailag fölényben lett volna.

Hogy a gyár győzelme, akárcsak létrehozásának motivációja a fegyelmen és ellenőrzésen nyugszik, legalább egy kortárs számára világos volt. A gyárrendszer vezető, tizenkilencedik századi apológétája – Andrew Ure – egészen explicit módon Arkwright adminisztratív vitéségének tulajdonítja:

A fő nehézség /Arkwrightra nézve/ – nézetem szerint – nem annyira az volt, hogy a gyapjúhengerlés és fonás folyamatos láncfonallá alakítására sajátos önműködő mechanizmust találjon fel, mint az, ... hogy az emberi lényeket megtanítsa arra, hogy mondjanak le rendszertelen szokásaikról a munkában és azonosuljanak a teljes automatizáció egyforma rendszerességével. A gyári fegyelem sikeres törvénykönyvének kiigazítása és bevezetése, amit a gyári iparkodás követelményeihez alkalmazott, ez volt a nagyszerű vívmánya Arkwright herculesi vállalkozásának. Napjainkban is – amikor a gyárrendszer tökéletesen szervezett és a munka a legnagyobb mértékben könnyebbé vált – csaknem lehetetlen a serdülőkoron túllévő embereket átformálni, kivonni a paraszti vagy kézműves foglalkozásukból és használható gyári kezékké /„hands” – a ford./ alakítani őket. Rövid ideig tartó, közömbösségük vagy csökönös szokásaik legyőzéséért folytatott küzdelem után vagy spontán módon megtagadták a munkát, vagy a felügyelők bocsátották el őket figyelmenlenségük miatt.

Ha a Briareus gyárat a mechanikai találékonyság egyedül megalkothatta volna, akkor harminc évvel hamarabb létrejöhetett volna: kilencven évnyi fejlődésnek kellett eltelnie a birminghami John Wyatt óta, aki nemcsak feltalálta a hornyolt hengersorokat, /a fonóorsókat általában Arkwrightnak tulajdonítják/, de elérte a találmány a szabadalmazását és szülővárosában „kezek nélküli szövőgépet” épített... Wyatt jól képzett, társadalmilag megbecsült ember volt, felettesei nagyra becsülték, ily módon helyes volt rábízni – mechanikai szempontból – csodálatos szerkezetének kiérlelését. De ő nemes és passzív szellem volt, kevés képességgel ahhoz, hogy megbirkózzék egy új gyári vállalkozás nehézségeivel. Valóban napóleoni bátorságot és ambíciót követelt meg a szorgalom rendszertelen kitöréseire szokott munkások makacs természetének a legyőzése. Ilyen volt Arkwright. (47) /Kiemelés tőlem./

Titok fedi Wyatt erőfeszítéseit és végső bukásának okait. Valójában lehetetlen elválasztani hozzájárulását a vele együttműködő Lewis Paul hozzájárulásától. A Wyatt-Paul gép egyetlen modellje sem maradt fenn, de Mantoux alátámasztja Ure azon állítását, hogy Wyatt és Paul megelőzte Arkwright-ot minden lényeges technikai szempontból. Arkwright gépe – Mantoux szerint – „csak részleteiben különbözik Wyattétól. Ezek a lényegtelen különbségek nem magyarázhatják Arkwright dicsőséges sikerét.” (48)

Korabeli bizonyítékok azt sugallják, hogy a munkaerő megszervezésének problémái lényeges szerepet játszottak a Wyatt-Paul féle vállalkozás kudarcában. A felső vezetés és hivatalnokaik közötti levelezés azt sugallja, hogy belemerültek a fegyelmezés problémájába. Edward Cave tőkéstárs és iparendedélyes az alkalmazható vízimalom feltalálóját megelőzően kézi erőre alapozott felszereléssel létesített műhelyt. A kezdetekben ezt írta Paulnak: „Embereim fele ma nem jött dolgozni és nem valami csábító az a kilátás, hogy esővel kell ennyi embert kényszerítenem.” (49) A Cave gyár gépesítésével egyidőben nem javult a fegyelem. Amikor Wyatt meglátogatta az új fonógyárat 1743-ban Northamptonban úgy találta, hogy „csak négy szerkezet dolgozott rendszeresen, mivel öthöz nincs elegendő kéz.” (50) Folyamatosan keresték a fegyelmezés új módszereit. Egy hónappal később, Cave helyettese ezt írta Wyattnak:

Úgy gondolom, hogy ezen a héten négy nap alatt kell annyit készíteniük /a munkásoknak/, mint egy hét alatt akkor, amikor Ön itt járt. Nem volt elég kéz mind az öt gép működtetéséhez, de négy tökéletesen dolgozott, ami egyenként körülbelül 100 fonalköteget jelent naponta, majd egyik napról a másikra 130 köteget termeltek. Ennek az extra előlegnek egyik oka az, hogy Mr. Harrison /a gyárigazgató/ minden egyes géphez darabonként körülbelül 1/2 pennyért kendőt vásárolt és mindegyiket felakasztotta a gépek fölé a legtöbbet teljesítő lányok díjául. (51)

Ezek a durva kísérletek a munkások „makacs természetének legyőzésére” a mézesmadzag „hozzaértő” alkalmazására révén, láthatólag

semmivé lettek. A Wyatt-Paul-féle kísérletek egyik vitathatatlan ténye, hogy elbuktak. Wyatt és Arkwright között senkinek nem sikerült Arkwright találmányát sikeresen végkifejletig vinni. Valóban figyelemre méltó bukás, ha a gépi fonás kudarca elsődlegesen technológiai természetű lett volna.

Van pótlólagos bizonyíték is annak az állításnak az alátámasztására, hogy a gyári fonás sikere nem függ a magasabb rendű gépi technológiától. A gyári fonás teret nyert a gyapjúiparban éppúgy, mint a pamutiparban és sikere a gyapjúszakmában csak szervezési okokból történhetett. A gyapjúfonás technológiája sok évvel a gyár után éppen olyannak látszik, mint a háziiparban: mindkettőnél a „fonó jenny” volt az alapvető gép még javában a tizenkilencedik században is. (52) Hammondék azt sugallják, hogy a század elején a gyári fonás uralkodott:

1803-ra az átalakulás gyakorlatilag lezárult. A pamutgyárosoknak sikerült egymásután bevezetniük a „fonóházak” rendszerét saját épületeikben és a szövőmunkásokat eltöltötte a félelem, nehogy túlságosan megerőltessék magukat a munkában a munkaadó fedele alatt. (53)

Néhány helyen használhatták a vízierőt a jennyk működtetésére, de úgy tűnik ez nem volt általános. (54) Benjamin Gott, akit Mantoux a „nagy yorkshire-i fonók között az első”-nek nevezett, sosem használt vízierőt fonó- /vagy szövő-/ műhelyeiben negyedszázados gyártulajdonosi pályafutása alatt és ennek ellenére kielégítő profitot csinált. (56) Bizonyos, hogy Gott soha nem hagyta a fonást és a szövést a házi műhelyekre, jóllehet ezeket a kézi munkákat elkülönítve is lehetett üzni azoktól a műveletektől, – a kártolástól és a kallózástól – amelyekhez Gott gőzerőt alkalmazott. Valóban, 1793-ban, amikor Gott megalapította gyárát, szokásos volt az a gyakorlat, hogy a kártolástól és tallózástól elkülönítve üzték a fonást és a szövést. (57)

Jóval világosabb a kérdés a szövésben, mint a fonásban. Gott kéziszövő műhelyei nem voltak különlegesek. Jóval a gépi szövőszék alkalmazhatósága előtt a kéziszövőket műhelyekbe tömörítették, hogy ugyanazon technikákkal szőjenek, mint amelyeket a háziiparban alkalmaztak. Nyilvánvaló, hogy a kéziszövőműhelyek nem maradhattak volna fenn, ha nem lettek volna profitábilisak a vállalkozó számára, és éppoly nyilvánvaló, hogy a profit forrása nem lehetett a technológiai fölény. Nincs bizonyíték arra, hogy a kapitalista gyárában alkalmazott kéziszövőszék bármiben is különbözött volna a szövőmunkások házában alkalmazottaktól.

Nem találtam átfogó kvantitatív elemzést a kéziszövő gyárak viszonylagos jelentőségével kapcsolatban, és talán jelentősebb kutatói erőfeszítést igényelne egy valamennyire is ésszerű feltételezéssel élni: Egy – a kézi gyapotszövés történetéről szóló – újabb tanulmány arra a következtetésre jut, hogy „bár /a kéziszövő műhely/ sosem volt más, mint a pamutszövés szervezésének uralkodó formája, nem lehetett figyelmen kívül hagyni, sem pedig elnyomni a spekulatív gondolkodást.” (59) A tanulmány szerzője így folytatja:

Rossendale történésze szerint az 1815-1830 közötti periódusban, amikor „a kézi pamutszövés szakmája legnagyobb mozgása idején legalább harminc szövőműhely volt – leszámítva a házaknál tartott szövőszékeket – a műhelyek megkülönböztető sajátossága az volt, hogy nagyszámú takácsot alkalmaztak a szövőszékeken azok házán és családján kívül: ezek lényegesen nagyobbak voltak, mint a négy vagy hat /szövőszék/ számára épített kis műhelyek, melyeket egy mestertakács és inasai működtettek olyan, leginkább specializált formában, mint Bolton és Paisley esetében. Elszigetelt esetekben 150 vagy 200 kézi szövőszék volt egy műhelyben, egész kevésben 50 és 100 között, és tekintélyes számban 20 vagy több. Ilyen műhelyek szerte a szövőkörzetben, városon és vidéken is megtalálhatók voltak.

...A kéziszövő műhely mind a munkaadók, mind a munkások számára átmeneti állapot volt a pamutszövés szervezésében az igazi házi szövés és a gépi erővel hajtott gyár között. Ebből azonban nem következik szükségszerűen az, hogy a kéziszövő műhely késői fejlemény lett volna a pamutiparban, vagy hogy a gépi erőn alapuló gyár tudatos utánzása lett volna. A dandyloom /tökéletesített kéziszövőszék/ 1820-as évekbeli feltalálásával valószínűleg növekedett az ilyen műhelyek száma, de van néhány bizonyíték a létezésükre a helyi lapok cikkeiben az 1790-es években. (60)

Még olyan későn is, mint 1838-ban a szövők gyűlöletét – mint a Gloucestershire-i Thomas Exell esetében – a kéziszövő műhelyek és tulajdonosaik ellen lehetett irányítani, nem a gépiszövés ellen. Wadsworth és Mann szerint: „Exell ... a kéziszövők és a jennyk koncentrációján siránkozik a pamutszövőműhelyekben, amikor azt írja, hogy »Elzavarnak minket saját házainkból és kertjeinkből, hogy rabokként dolgozzunk gyáraikban és bűnös szemináriumainkon.« ” (61)

A tizenkilencedik század korai éveiben más szakmákban is a bedolgozó inkások műhelyekbe koncentrálását látjuk. Felügyeletről úgy tűnik nemcsak azért kellett gondoskodni, amiért „Peter Stubbs Warringtoni gyárába gyűjtötte a szétszórt részmunkásokat”, hanem azért is, hogy elegendő gazdasági alapot hozzon létre a gyárszerű munkaszervezet fenntartásához a bedolgozórendszer helyén. Ashtonnak Stubbs vállalkozásáról (62) szóló alapos tanulmánya nem említi semmiféle technológiai okát a részmunkások tömörítésének, legalábbis egyiket sem tartja kényszerítő erejűnek. Azt sem említi Ashton, hogy a munka megszervezésének új módjára támaszkodott volna. Ellenkezőleg: az ő korában még fennállt néhány eredeti műhely. (63)

A fentiek nem tagadják azon technológiai változások fontosságát, amelyek a tizennyolcadik századtól teret nyerne. Azonban ezek a változások nem voltak a gyártól független kérdések. Ellenkezőleg, azokat a különös formákat, amelyeket a technológiai változások okoztak, agyári szervezet alakította ki és határozta meg. Nem véletlen, hogy ezek a technológiai változások elsorvadtak a bedolgozórendszerben Hargreaves jenny-je után, de kivirágzottak a gyárrendszerben. A keresleti oldalon a tőkés gondoskodott a találmá-

nyok és tökéletesítések piacáról és érdeke volt a felügyelet és fegyelem miatt – a gyár. A kínálati oldal csak kevésbé volt összetettebb. Elvben a feltaláló szabadalmat és licencet tarthatott fenn találmánya használatára a bedolgoztató tőkessel, vagy ténylegesen a független termelőkkel szemben. A gyakorlatban mindaddig, amíg a termelés szétszórt falusi házakban folyt, nehéz – ha nem lehetetlen volt leleplezni – és megbüntetni a szabadalmi jog bitorlását. Sokkal könnyebb volt a szabadalmi jog érvényesítése a termelés gyárakba koncentrálásával és ez természetből fogva a feltalálói aktivitást a legkifizetődőbb piacra terelte: Természetesen sok találmányt a maga természeténél fogva nem szabadalmaztattak és ezek hasznát a tőkés gazdasági szervezet mellett csakis a vállalkozó szervezhette meg.

Azt gondolhatná valaki, hogy ez az érvelés maga után vonja, hogy dinamikus technológiai fölényt tulajdonítsunk a gyárrendszernek, ezért becsületesen úgy interpretálhatná valaki, hogy azt sugalmazzuk: a gyárrendszer sokkal kedvezőbb légkört teremtett a technológiai változások számára. Az innovációk számára kedvezőbb légkörből mindazonáltal nem következik sem a dinamikus, sem a statikus technológiai fölény. A gyár fölénye ezen a területen az intézményi elrendezésben bekövetkezett fordulaton nyugodott, különösen a feltalálók jutalmazásának elrendezésében, azon, hogy törvényes monopóliummal ruházták fel a szabadalmat. Egy találmány – mint általában a tudás – „közös jószág”: egy ötlet felhasználása valaki által nem csökkenti a tudás készletét oly módon, ahogy egy cipő kenyér elfogyasztása csökkenti a gabonakészletet. Érthető, hogy a közösségi javakat nem lehet a piaci mechanizmuson keresztül hatékonyan elosztani: így a szabadalmakat nem lehetett hatékony alapokon védelmezni.

Valójában a szabadalmi rendszer szokásos védelmezése az a tétel, hogy ösztönzést nyújt a feltalálók számára. De az érv aligha kényszerítő erejű. Nincs a priori oka annak, hogy a társadalom nem jutalmazhatja más formákban a feltalálókat. A tizenharmadik században például Thomas Lombe-nak 14.000 fontot szavaztak meg – ahelyett, hogy megújították volna selyemfonó gépe szabadalmát –, egy kis összeget ahhoz a 120.000 fonthoz képest, melyet szabadalma tizennégy éves tartama alatt keresett, de mindazonáltal csinos összeget, feltehetően elegendőt ahhoz, hogy kicsalogassa az összes, kivéve a legbátortalanabb zsenik titkait. (64) Persze – amint az legalábbis Nagy-Britanniában gyakorlat volt – a feltalálók jutalmazását rendszertelenül és megbízhatatlanul rendezte el a közösség, de ez mégsem jelenti azt, hogy nem lehetett volna módot találni a rendszer működőképessé tételére, ha a szándék létezett volna. Ha a szabadalmi rendszer nem az erősebb tőkés kezére játszott volna, úgy, hogy előnyben részesíti azokat, akiknek elegendő eszközük volt a „licenck” megfizetéséhez /mellesleg hozzájárulva a termelő osztályok főnökökre és munkásokra polarizálódásához/, a szabadalmi rendszernek nem kellett volna a feltalálók jutalmazásának uralkodó intézményi módjává válnia.

Marad még egy elkötetlen szál a gyárrendszer keletkezésének

jelen magyarázatában: miért vallott kudarcot a piaci mechanizmus – ami Adam Smithtől kezdve védelmezői feltételezése szerint a köz érdekében hajtja igába a termelő önérdékét – az adekvát felügyelet és fegyelem biztosításában a bedolgozórendszer idején? A fegyelem és felügyelet – ezt kell megértenünk – csak a tőkés szempontjából volt inadekvát, nem a munkások szempontjából. Ilymódon igaz az; hogy a tökéletes verseny kellőképp absztrakt modelljében a profitok éppúgy mutatói a társadalom mint egész jólétének, mint a tőkés jólétének. Az érdekeknek ez az azonossága nem jellemzi semelyik létező kapitalista gazdaságot, Adam Smith korának „szabadverseny” kapitalizmusát sem jobban, mint a mi monopolkapitalizmusunkat. A tökéletes szabadverseny modelljében nincsenek tőkés és munkások, csak háztartások vannak, amelyek eszközök különböző adagjaival rendelkeznek, mindazokkal – beleértve a munkát is –, melyek a piacokon kaphatók, ahol senki sem rendelkezik semmiféle gazdasági hatalommal. Ezért ugyanúgy elképzelhető, hogy a munkások tőkét bérelnek, mint ahogy a tőkés munkát, és a vállalat nem játszik meghatározó szerepet az elemzésben. Ezzel ellentétben a bedolgozórendszer megkülönböztető jegye az olyan aprólékos specializáció volt, ami megtagadta a munkástól azt a viszonylagosan széles /versengő!/ piacot, ami a késztermékek számára létezett, helyettesítve a késztermék piacát a lépcsőfok termékek szűk piacával, melyeket – egy lehatárolt földrajzi körzetben – néhány bedolgozó tőkés uralhatott. (65) A szabadverseny elvének ez a fonáksága, ami a munka tőkés megosztásának lényegén alapul, a fegyelmet és fegyelmezést sokkal inkább az osztályok kérdésévé, mint technológiai kérdéssé változtatja: a fegyelem és fegyelmezés hiánya végzetes lehet a profit szempontjából anélkül, hogy hatékonytalan lenne.

A dolgozó osztályok fegyelmezetlenségét – vagy nyíltabban –, lustaságát széles körben lejegyezték a tizenyolcadik századi megfigyelők.

Jól ismert tény írta egy századközepi tudósító/ ... hogy a szűkösség – egy bizonyos fokig – előmozdítja az ipart, és hogy a gyártó /a munkás/ aki háromnap munkából meg tud élni csavargó és részeg lesz a hét hátralévő részeiben... A szegény a gyári körzetekben általában sohasem fog többet dolgozni, mint ami ahhoz szükséges, hogy épphogy megéljen, és elegendő heti züllésének biztosításához... Világosan bebizonyíthatjuk, hogy a bérek csökkentése a gyapjúiparban nemzeti áldás és előny lenne, és nem a szegények valódi megkárosítása. Ennek révén fenntarthatnánk szakmánkat, fenntarthatnánk jövedelmeink két és ráadásul jó útra vezethetnénk a népet. (66)

A fegyelmezetlenség más szavakkal azt jelentette, hogy amint a bérek emelkedtek, a munkások a kevesebb munkát választották. Semlegesebb nyelven a lustaság egyszerűen a pihenés preferálása volt! Távrolról sem „a ‘helyes’ gazdasági viselkedés törvényeinek ésszerűtlen megfordulása” (67) a munka kínálati görbéjének visszahajlása, hanem a legtermészetesebb jelenség mindaddig; amíg az egyéni munkás ellenőrzi a munka kínálatát.

Aki legalábbis nem elvakult rajongója a szabadidő-javak közötti választás hagyományos közömbösségi görbe megközelítésének, bátran vitathatja, hogy egyáltalán bármi különös lenne a munka kínálati görbéjének visszahajlásában. (68) A fogyasztói választások közömbösségi görbe elemzésének középponti kérdése a helyettesítési és a jövedelmi hatás elkülönítése. Persze, a növekvő bér viszonylagosan megdrágítja a szabadidőt a munkás számára. De szemben ezzel negatív „helyettesítési” hatással, meg kell vizsgálni a „jövedelmi” hatást: a jóságok és a pihenés közötti megváltozott cserearány mellett a növekvő bér a munkás számára nem remélt szerencse, ami lehetővé teszi számára, hogy több pihenést engedjen meg magának. Mindaddig, amíg a pihenés „normál” jóság /egyike azoknak, amelyekre nézve a jövedelmi hatás pozitív/, a helyettesítési és a jövedelmi hatás ellenkező irányban dolgoznak. A végeredmény pedig kiszámíthatatlan: bizonyára egyetlen neoklasszikus közgazdász sem pazarolná a puszkaporát annak bizonyítására, hogy a helyettesítési hatás erősebb lenne, mint a jövedelmi hatás. (69)

Egy szabadversenyos piacon mindazonáltal a munka kínálati görbéjének az alakja kevésbé fontos. Definíció szerint bármely egyéni tőkés annyi munkást bérelhet, amennyit az adott bér mellett akar. Az általa fizetett bér tükröződik a terméke piaci árában. A profit versenyképes rátáját sajátítja el, akár magas, akár alacsony az éppen adott bér: De az oligopszonisztikus /kis számú versengő versenyét jelentő – a ford./ bedolgoztató tőkés számára az a tény, hogy a magasabb bérek a több pihenés választására ösztönzik a munkásokat nemcsak fonák, hanem végzetes volt. 1769-ben Arthur Young jegyezte fel a manchesteri pamutgyárosok „általános véleményét”, hogy „a /munkások – a ford./ legjobb barátja a magas javadalmazás”. (70)

Így a gyáripar előtti kapitalizmus tényleges sikere magában hordozta saját átalakulásának csiráit. Ahogy a brit belkereskedelem és export iparai terjeszkedtek, nőttek a bérek és a munkások ragaszkodtak a maguk hasznának pihenés formájában való kiszakításához. Saját nézőpontjukból ésszerű lehetett ez a válasz, és egy vállalkozó tőkésnek nem volt arra módja; hogy ezt megelőzze, sem pedig nem fogadhatta el békülékenyen a láthatatlan kéz művét.

Először a törvényt vette igénybe. A tizennyolcadik században a Parlament kétszer fogadott el törvényt, ami megkövetelte a házi gyapjúszövő munkásoktól, hogy meghatározott időn belül fejezzék be és juttassák vissza munkájukat. 1749-ben huszonegy napban rögzítették az időtartamot, amit 1777-ben nyolc napra csökkentettek. (71) De közvetlenebb akciók is szükségesnek bizonyultak. A kapitalista üdvözlése a munka és a pihenés közötti arány feletti közvetlen ellenőrzés megszerzésén múlik. A tőkés érdeke megkövetelte, hogy a munkás azon választása, hogy egyáltalán akar dolgozni vagy sem, azon egyetlen választássá változzon, hogy a gyárrendszeren belül kell dolgoznia.

A felügyelet és a fegyelem igen nagy mértékben éppen ezt jelentette a gyárrendszerben. A szigorú felügyelő pillantásaitól kí-

sérve a munkásnak nem volt lehetősége arra, hogy saját mércéje szerint diktálja a tempót. A felügyelet azonban más okból is fontos volt: a bedolgozórendszerben a gyártási folyamat idejére az anyagok elkerülhetetlenül a munkás ellenőrzése alá kerültek. Ez különféle módokat adott a munkásnak jövedelme növelésére: a gyapjúsakmában a munkás kicserélhette a rossz gyapjút jó minőségűre, vagy eltitkolhatta a fonás tökéletlenségeit, vagy megnedvesíthette a gyapjút, hogy nehezebbnek tűnjön. (72) Mindenekelőtt azonban lehetőség volt a nyilvánvaló sikkasztásra. Valószínűnek látszik, hogy ezek a lehetőségek megsokszorozódtak ahogy az ipar fejlődött és növekedett, mert könnyebbnek tűnhetett az illegálisan készített árukat eladni, mivel a kereskedelem csatornái megsokszorozódtak és kiterjedtek. A tőkésék minden esetben növekvő mértékben kihasználták az állam törvényhozói, rendőri és bírói hatalmát a tizennyolcadik század folyamán, megelőzendő azt, hogy a munkások csökkentsék profitjukat. (73) Valójában még az angol jog hagyományos elve is – az, hogy valaki mindaddig ártatlan, amíg be nem bizonyítják a bűnösségét – keveset számított, ahol a profit ilyen világos és közvetlen veszélyeztetését ismerték fel. Egy 1777-es parlamenti törvény megengedi a munkás házának átkutatását a sikkasztás pusztá gyanúja esetén is. Ha gyanús árukat találtak épületeiben, a munkás dolga volt, hogy bizonyítsa ártatlanságát. Máskülönben feltételezték bűnösségét – még ha bizonyíték nem is állt rendelkezésre. (74)

A munkás olyan „becstelenségeit”, mint a „lustaság” a joghoz fordulva nem lehetett orvosolni, mégis a Parlament szorgalmasan próbálta szolgálni a tőkésosztály érdekeit. A helyi előljárók nem feleltek meg eléggé a manufaktúra mesterek szükségleteinek: különösen akkor könnyű elképzelni ezt, ha a birtokos dzsentrik közé tartoztak. Mindenképpen, a legjobb esetben is nehéz volt a törvényt érvényesíteni, különösen ahol a manufaktúraipar viszonylag széles földrajzi körzetben szóródott szét. Nem csoda, hogy – mint Landes mondja, „a vállalkozók figyelme... a műhely felé /fordult/, ahol a férfiak nagyobb csoportja szigorú felügyelők pillantásaitól kísérvé dolgozik.” Még 1824-ben is a Blackburn Mail tudósítója a gyárrendszert sürgette, mint a sikkasztás elleni harc eszközeit:

Legfőbb ideje... hogy átalakítsuk mind a gépi, mind a /kézi/ szövőműhelyeket és gyárakat, amikor a pamutárak legalább egy hatodát /sikkasztás révén/ realizálják. (76)

Fontos hangsúlyozni, hogy a gyár által lehetővé tett felügyeletnek és fegyelmezésnek semmi köze nem volt a hatékonysághoz, legalábbis abban az értelemben nem, ahogyan a közgazdászok használják. A munkaerő fegyelmezése nagyobb outputot jelent a munka nagyobb inputja fejében, nem pedig nagyobb outputot ugyanazon inputért. (77) A munkaerő felügyelete – amennyiben ez valami mást jelent, mint a fegyelmezés – egyszerűen csökkentette a reálbért, a sikkasztás és a család megszüntetése pedig megváltoztatta a torta elosztását a tőkés javára. A szabadversenyos modellben egy egyén vagy egy csoport helyzetét mások rovására megjavító innováció megvalósíthatatlan. De a munkaadó-munkás kapcsolat története a bedolgozórendszerben cáfolja a sza-

badversenyos modellt. A sikkasztást és a csalás más formáit „ellensúlyozó erőként” alkalmazták, és ez ráadásul szánalmasan gyenge volt: (78) A gyár hatékonyan vetett véget mind a „becstelenségnek”, mind a „lustaságnak.”

A gyárrendszer tehát technológiailag nem volt magasabb rendű, mint a bedolgozórendszer, legalábbis a míg a technológiai változás kizárólag ebbe a mederbe terelődött. De hatékony volt-e bármely esetben? Nem volt-e jobb, mint a rendelkezésre álló alternatívák, nemcsak a kapitalisták, hanem a munkások számára is: végtére is kemények a következmények /technikai nyelven szólva: pusztán „anyagi veszteségek” szempontjából/ azok számára, akik ragaszkodtak a háziiparhoz. Végül is, jogilag senkit sem kényszerítettek, hogy a gyárban dolgozzon. A munkás – nem kevésbé, mint a tőkés – azzal, hogy belépett a gyárba „kinyilvánította preferenciáját” a gyári szervezet iránt, vagy legalábbis a gyári szervezet és a gyári fizetés (79) iránt – körülbelül így szól a neoklasszikus logika.

Mennyire alkalmazható ez a logika a valóságban? Mindenekelőtt ez a választás egy különös logikája, ami a hangsúlyt a törvényes kényszer teljes hiányára helyezi. Azokból a forrásokból ítélve, amelyek eredetileg leírták a gyári szervezetet, a munkásoknak viszonylag kevés tényleges választásuk volt. Mantoux szerint:

Korai időszakában a gyári munka a legkevésbé összeillő elemeket foglalta magában: vidéki lakosságot, amelyet elűztek falvaiból a nagybirtok növekedése révén /azaz a bekerítési mozgalom révén/, a szélnek eresztett katonákat, szegényeket, és minden osztály és foglalkozás söpredékét. (80)

A kérdés nem annyira az volt, hogy a gyári munka jobb-e vagy sem a munkás számára, mint az éhhalál – hadd feltételezzük, hogy jobb volt –, hanem vajon jobb volt-e, mint a termelő szervezet kényszerének alternatívája, amely megengedhette a termék és a folyamat bizonyos mértékű munkásellenőrzését, még az output és a jövedelem alacsonyabb szintje árán is. (81) De a tizenkilencedik századi Britannia növekedéséhez és fejlődéséhez /vagy a huszadik századi Amerikához/ olyan alternatíva kellett, amelyik profitábilis volt a termelés szervezője számára. Minthogy a termék és a folyamat munkásellenőrzése végül is nem hagyta helyet a tőkésnek, aligha meglepő, hogy a kapitalizmus fejlődése – miközben kiterjeszti hatalmát a munka piacára is éppúgy, mint az áruk piacára, hatalmát a foglalkozások sorára kiterjesztve nem valami hosszú listáját hagyta azon munkaalkalmaknak, amelyekben a munkások a szüleik hagyományos foglalkozásaitól megfosztva ellenőrizni tudták a terméket és a folyamatot.

Ahol a gyári munka alternatívája elérhető volt, a munkások nyilvánvalóan odaözlöttek. A házi szövés egyike volt azoknak a – talán az egyetlen fontos –, alternatíváknak, ami a gyári munkával szemben azok számára is elérhető volt, akik speciális képzettség híján voltak. Dacára annak a mérhetetlenül alacsony színvonalnak, amelyre a bérek zuhantak, a kb. 250.000-et számláló háziszövők ereje fennmaradt

még jócskán a tizenkilencedik században is. A takácsok számának fennmaradása – a halálozás és a kivándorlás okozta lemorzsolódás fényében – döntő bizonyítéka a szakmába történő új belépések folyamatosságának. (82) Mégis, a technológiai változás súlypontjának eltolódása a gyári szervezettel konzisztens újítások irányába előbb vagy utóbb áldozatot követelt az alternatíváktól, beleértve a szövést is. (83) A bedolgozó rendszer a maga munkásellenőrzésének nyomorúságos maradványaival a század közepén Nagy-Britanniában gyakorlatilag eltűnt. A szövés volt csaknem az utolsó fontos háziipar, amely állta a sarat. Ahol ez az alternatíva nem volt alkalmazható, a munkás szabadsága a gyári foglalkozás visszautasításában az éhenhalás szabadsága volt.

Még ahol a felnőtt férfinak volt is reális választása – így a „kinyilvánított preferencia” többnek képzelhető, mint valami pusztán formálisan alkalmazható logikának, (84) – felesége és gyermekei nem rendelkeztek ilyen kiváltságokkal. Az asszonyok és a gyermekek, akik minden beszámoló szerint a gyári munkások elsöprő többségét alkották a korai időkben, (85) nem azért mentek a gyárba, mert azt választották, hanem azért mert a férjük vagy apjuk küldte őket. A kinyilvánított preferencia alkalmazása a gyári jelenlétükre az egyéni választás koncepciójának meglehetősen rugalmas felfogását feltételezi.

A pauper gyermekek esetében semmit nem old meg a kinyilvánított preferencia logikájának semmiféle kiterjesztése. A községi hatalmasságok „gyári tanoncok”-ként adták el őket tíz, vagy több évnnyi szolgálati időre a helyi adófizetők élelmiszer-, ruha-, és menedékhely költségeinek megtakarítása céljából. Ezeknek a szegény szerencsétleneknek semmiféle választásuk nem volt, sem jogilag; sem sehogy máshogy. Sem maga a tanonckodás, sem pedig a helyi előjáróknak a mesterekkel kötött tanoncszerződése nem volt új dolog. Azonban a tizennyolcadik század végére a tanonckodás intézménye nem volt többé a különböző szakmákba és iparokba történő belépés korlátozásának, vagy a minőségi elvárások fenntartása biztosításának eszköze. A kapitalista vállalkozás szükségleteinek megfelelően a szerződéses szolgálat rendszerévé kezdett válni. (86) Ahogy a gyárak az iparvidékek szembeötlő jellegzetességeivé kezdtek válni, a vállalkozó kapitalista olyan hirdetésekre akadhatott, mint a következő:

Bérbe adó 260 gyermek munkája, helyiségekkel és a gyapotipar üzéséhez minden szükségessel. Részletek felől érdeklődhet Mr. Richard Clough-nál, Common Street, Manchester. (87)

Mantoux odáig megy, hogy állítása szerint a gyárrendszer korai időszakában egyetlen szülő sem engedte saját gyermekeit a gyárba, ezért a közsegélyes tanoncok voltak „egyedül a gyárban alkalmazott gyermekek.” (88) Azonban a korabeli bizonyítékok dacára, amelyek állítása alátámasztására idéz, meglehet, hogy Mantoux kissé túloz. A mellori Oldknow gyár – úgy tűnik elsődlegesen családok csoportjaira támaszkodott /anyákra éppúgy, mint gyermekekre/, és Unwin azt sugallja hogy ezen családapák foglalkoztatásának biztosításával – általában a gyáron kívül – Samuel Oldknow folyamatosan törődött. De a közsegélyes

tanoncok mindazonáltal a mellori munkaerő jelentős részét alkották – elérte maximálisan talán a huszonöt százalékot is a tizennyolcadik század végére. (89)

E tanulmány céljai szempontjából közvetlenül nem fontos belemenni általában a gyermekmunkát, vagy különösen a közsegélyes tanoncrendszerrel szembeni erkölcsi vitába. (90) Ha a gyár adott, akkor nagyon valószínű hogy a gyermekmunka szükséges rossz – legalábbis a korai időszakban. Ahogy Ure írta:

...csaknem lehetetlennek tűnik a serdülőkoron túli személyek áttérítése, – akár paraszti, akár háziipari foglalkozásból kerültek is ki – alkalmas gyári munkássá. A figyelmetlenségük és csökönyös magatartásuk legyőzéséért rövid ideig folytatott harc után vagy spontán módon lemondtak foglalkozásukról, vagy hanyagság indokával a munkafelügyelők mondtak fel nekik.

Ahogy a történelem mutatja, ez nem maradt a dolog állandó állapota: végül is a gyár a gyermekmunka megszűnésével is fennmaradt. Nem meglepő, hogy a kulcskérdés a gyári munkások első generációja volt. E generáció utódai számára a gyár a természetes rend része volt, talán az egyetlen természetes rend. Ha egyszer teljesen kifejlődött, – az iskola és az egyház fegyelmével megerősítve – e következő generációt talán nem volt nehezebb toborozni, mint a bányászok fiait a bányákba vagy a hivatásos katonák fiait a hadseregbe. Állandó akadálya volt a gyárrendszer kiterjedésének a munkások első generációjának toborzása, akik hajlandóak és képesek is engedelmessé válni egy kívülről meghatározott fegyelemnek. Még a XX. század közepi Amerikának is szembe kellett néznie a problémával és itt is fontos szerepet játszott az alternatívák hiánya a piaci mechanizmus megsegítésében. A II. világháborút közvetlenül követően a General Motors bevezette a gép diktálta fegyelmet a Massachusetts-i Framinghamben egy gépkocsi-összeszerelő futószalag formájában. A mintában szereplő munkások több mint nyolcvanöt százaléka (91) – akikkel Charles Walker és Robert Guest vezetésével egy szociológus-csoport készített interjút – korábban olyan szakmában dolgozott, ahol ők maguk határozták meg saját munkatempójukat. Amikor 1949-ben a Walker-Guest csoport az interjút készítette, a mintában szereplők fele említette az alternatíva hiányát, megelőző munkája megszűnését, vagy biztos munka hiányát, mint a GM-hez való belépésük indokát. Körülbelül negyedük mondta, hogy önként elfogadna bére csökkenését, hacsak más munkát találna. (92) Egyikük azt mondta:

Majdnem minden munkát elvállalnék, hogy elkerüljek innen. Az ember nem maradhat itt. Az egészségem többet ér. Mire jó a pénz, ha tönkreteszed az egészségedet? (93)

Ha a fegyelmezés és a fegyelem problémája – nem pedig az alkalmas technológia hiánya – volt a gátja a munkások tömörítésének, akkor a gyárrendszer miért csak a tizennyolcadik század közepén bukkan fel? Valójában a gyárrendszer jóval messzebbre, legalább a római korig nyúlik vissza. A gyár volt – Tenny Frank szerint – a termelés megszervezésének uralkodó eszköze legalább két áru, a téglák és a

vörösmázás agyagáruk esetében. (94) Célunk szempontjából érdekes módon, a római gyárak – úgy látszik – majdnem kizárólag olyan munkásokkal voltak ellátva, akik a választásnak ugyanolyan mértékével rendelkeztek mint a tizenharmadik századi Angliában a lelencgyerek – nevezetesen rabszolgákkal. Ezzel szemben a gyárak kivételek voltak azokban az iparokban, ahol a felszabadított rabszolgamunka dominált. Frank felsorol néhányat – agyag-, lámpa-, vasáru, ékszer és vízcsőgyártás –, amelyekben a rabszolgamunka viszonylag ritka volt: mindezeket kisipari mesterségek formájában szervezték meg. (95) Ez a kettősség végül is nem meglepő. A független mesterember közvetlenül a piacra termelve nem hagyott helyet a felügyelet számára, míg a rabszolgamunka nyilvánvalóan nehezen mobilizálható felügyelet nélkül. A gyár a szigorú fegyelem hasznos szervezetét kínálja, éppúgy a régi, mint a modern világ számára. (96)

Lehet, hogy a fennmaradt bizonyítékok túl szűkösek bárminek az alátámasztására, mégis erősen azt sugallják, hogy a római korban azt, hogy a munkát gyári vagy szakmai alapon szervezték-e meg, nem a technológiai megfontolások, hanem a két termelő osztály viszonylagos ereje határozta meg. A felszabadított rabszolgák és a polgárok elég erővel rendelkeztek a céhszervezet fenntartásához. A rabszolgák nem rendelkeztek hatalommal – így a gyárakban végeztek.

Ez az érvelés a modern kor kapitalizmusának fejlődésére támaszkodik. A termelés és elosztás céhes szervezete végül is utat nyitott a bedolgozórendszer számára két okból is: profitábilisabb volt azon osztály számára, amely alkalmas volt a termelő és a piac közé iktatnia magát, és ugyanilyen fontos, hogy a profit ellátta a születő tőkésosztályt politikai hatalommal ahhoz, hogy a céhszervezet intézményes berendezkedését – a tanonrendszer szigorú uralmát, a termelés és a piac közötti szoros kapcsolatot stb. – megtörje, és a bedolgozórendszer számára kedvező intézményi berendezkedéssel helyettesítse – a munka és az áruk szabad piacát megteremtse az ipari fegyelem szigorú uralmával támogatva, és a sikkasztás, valamint más vétségek kíméletlen megtorlásával. Amíg a kismester és inasa politikai hatalma meg nem tört, addig a bedolgozórendszer nem tudott fejlődni, mert a bedolgozórendszer lényegét alkotó munkamegosztás kizárta mind az iparoslegény mesterré fejlődését, mind a termelő és a kereskedő ugyanazon személyben való egyesítését.

Ugyanakkor a bedolgozórendszer szükségképpen átmeneti volt. Mihelyt a munka szabadpiaca létrejött, csak idő kérdése volt, hogy a munkaadó a gyárhoz, mint a szabadság azon tényezőinek megzabolázása eszközéhez forduljon, amelyek lenyomják a profitot. A jogi intézkedések gondosan támogatták a munkaadókat a munkások „lustaságával” és „becstelenségével” szemben, mégsem tudták soha a kapitalisták megelégedésére érvényesíteni azokat.

A gyár valószínűleg sokkal hamarabb megjelent volna, mint ahogy valóban megjelent, ha a kismester és inasa – a céh harcát folytatva a kapitalizmus ellen – egy ideig nem lett volna képes a maga céljára kihasználni az oszd meg és uralkodj stratégiáját. A leg-

erősebb osztályok közötti megosztottság előrehaladásával a kismester és inasa átmeneti szövetséget tudott kötni, ami egy időre sikeresen gátolta a gyár megjelenését. Például a gyapjúkészítő kismester szövetsége a nagykereskedővel, aki nem vett részt a termelésben, fenntartotta a szigorú ellenőrzést a tanoncrendszer felett még javában a tizenhetedik században is. (97)

Talán a legmeglepőbb példa az erősebb érdekekkel való szövetség sikerére a szövőműhelyek Parlament általi betiltása. Így rendelkezik a Takácsok Törvénye 1555-ben, kétszáz évvel Arkwright előtt:

Tekintettel arra, hogy mint ezen tartomány takácsai jelen Parlamentnek, valamint több más alkalmakkor elpanaszolták, hogy a gazdag és vagyonos pamutszövők sokféle módon elnyomják őket, némelyek azzal, hogy épületeikben többféle szövőszéket állítanak fel és tartanak, inasok és tanulatlan személyek révén tartva és fenntartva azokat, nagyszámú iparosok romlására, kik nevezett takács mesterségben nevelkedtek fel ...avégből jogorvoslatul kimondjuk és azon nagyszámú hátrányok megakadályozására, melyek csak növekedhetnek, ha nem látjuk előre azokat, jelen Parlament hatalmánál fogva előírjuk és törvénybe iktatjuk, hogy tilos személyt alkalmazni a posztó készítés mesterségében és kiűzetik a szabad királyi városból, törvényhatósággal rendelkező városból, vásárvárosból vagy céhes városból, aki egy időben egynél több szövőszéket tartana, visszajuttatna vagy birtokolna a maga vagy a maguk házaiban vagy birtokain... (98)

E törvény legfőbb célja lehetett – mint Unwin sugallja – „az ipar ellenőrzésének megtartása a városi munkaadók kezében /akik mentességet élveztek e törvény hatálya alól/ a vidéki tőkés osztály növekedésének ellenőrzése által.” (99) Ez pontosan az erősebb érdekek meglovagolása révén történt, hiszen a kismester és inasa megtarthatta a tulajdonát mindaddig, amíg csak tudta.

Valójában az 1555-ös törvényben nem az az érdekes, hogy pontos-e a pro és kontra erők összehangolása, hanem egyáltalán a léte egy ilyen korai időszakban. Ahol annyi füst volt, valami lángnak is lennie kellett; valami erőteljes motivációnak a munkások tömörítésére – jóval a gőz-, vagy akár a vízierő előtt, ami az indíték lehetett. A boszorkányüldözéstől eltekintve, fontos törvényhozó testületeknek nem szokásuk törvényeket hozni képzeletbeli gonoszok ellen. Ahhoz, hogy a Parlamenti elnyomást kiváltsa, a szövőműhelynek reális gazdasági fenyegetésnek kellett lennie az egyéni takácsokra nézve, még a tizenhatodik században is. Azonkívül lennie kellett egy olyan osztálynak is, amelyik érdekelt volt a gyári szervezet kiterjedéséből származó profitban. A tizenhatodik század és a későbbi századok különbsége ezen osztály és a kapitalista fejlődést ellenző osztályok relatív erejében volt.

Az ipari kapitalizmus nem növelte hirtelen az erejét: inkább rendszertelen és fokozatos folyamat volt, amit egy olyan történet, mint Unwiné, világossá tesz. (100) A tizennyolcadik század végére

azonban a folyamat jóformán befejeződött. A tanoncrendszert korlátozó törvény, vagy a tőkéseket más módon szabályozó törvények nyílt visszavonása csak az új realitásokat tükrözték. Erre az időre teljes erejében volt az innováció folyamata, amely a munkaszervezet azon formája felé közeledett, ami a tőkésosztály érdekeinek a legjobban megfelelt. Nem a gőzgép adta nekünk a kapitalistákat, hanem a kapitalisták adták nekünk a gőzgépet.

IV. Változatok egy témára

Az, hogy gazdaságilag és politikailag erős osztályok innovációkhoz fordulnak a jövedelem elosztása számukra kedvező megváltoztatása /inkább mint annak növelése/ céljából, nem az ipari forradalom különlegessége volt. Marc Bloch „Advent and Triumph of the Water Mill” /A vízimalom megjelenése és győzelme – a ford./ című könyve lebilincselő történetet beszél el egy hasonló jelenségről a feudális korszakból. (101) A vízierővel hajtott malom uralmát a kézimalom felett logikusan a technológiai fölényével magyarázhatnánk. De Bloch műve más magyarázatot sugall: a vízimalmok lehetővé tették a feudális úr számára járandósága kicsikarását, ami behajthatatlan volt a kézi technológia mellett.

Mi bizonyítja azt az állítást, hogy a vízimalmot sokkal inkább elosztási, mint technológiai megfontolások inspirálták? Először is kötelező volt az úr malmában öröltetni és az örletési díj a gabona tulajdonosának társadalmi helyzetével fordítottan változott. Justice Fitzherbert könyve, Boke of Surveying /1538/ rendszerezett variációkat említ:

Sok különböző engedélyt adott ki az úr: némely embereknek huszadért öröltek /az örölt mennyiség 1/20-ad részét kitevő természetbeni adó/ és némelyeknek huszonnegyedért, bérlő számára tizenhatodért, és jobbágyak tizenkettedért. (102)

Az, hogy szélsőséges esetekben a gabona örletési díja az úr. majorságában elérte az egyharmadot, (103) azt feltételezi, hogy a kötelező örletés az úr malmában /az örletési „jog”/ végső soron annak eszköze volt, hogy a paraszt ne kerülhesse meg az úr földjének használatáért járó fizetséget, titokban learatva és elkülönítve a gabonát az úr járandóságától. Az örletési jog és a földbérlés közötti szoros kapcsolatot a kortársak gondolkodásában jelzi az a széleskörű vita, ami az örletési jognak a vásárolt gabonára való alkalmazhatóságáról folyt. (104) Dacára azoknak a nyilvánvaló lehetőségeknek, amelyeket a vásárolt gabonára vonatkozó mentesség a házi gabona járandóság alóli kibúvót jelenthetett, Justice Fitzherbert határozottan ellenzi a jog korlátozását.

Mivel a gabonamalmok – legalábbis legnagyobb részük – az örletési jogtól függenek, azt kell mondanunk, hogy a bérlők vámja maga a földesúr malmában való örletés, azaz, – nekem úgy tűnik –, hogy mindazon gabona, ami az úr földjén termelt és amelyet ő /a bérlő/ a házában elfogyaszt. De ha gabonáját pia-

con vagy másutt vásárolja, akkor tetszése szerint öröltethet ott, ahol a legjobban kiszolgálják. (105)

Vajon a földesúr malmában való kötelező őrlés /párosulva az őrlési díj elkobzásával/ a földbérlet egy jól érvényesíthető változata volt-e, vagy csak egy pótlólagos eszköz ahhoz, hogy a földesúr a bérlő költségére meggazdagodjon –, ez nem különösebben fontos a mi célunk szempontjából. Minkét hipotézis konzisztens azzal az állítással, hogy inkább elosztási, mintsem technológiai megfontolások domináltak az őrlési technika megválasztásában. Ezen állítás bizonyítására Bloch lényegesnek találja, hogy „Minden vízimalom, amelynek történetét többé vagy kevésbé követni tudjuk, eredetileg valóban földesúri malom volt.” (106)

... ahol – mint Fríziában – a közösség kivételt élvezett abban, hogy sikerült elkerülnie a földesúri hatalom elnyomatását, a parasztok a szabadságuknak csak azzal a lehetőségével éltek, hogy csökönyösen ragaszkodjanak saját egyéni malmaikhoz. Nem voltak felkészülve arra, hogy egyik a másikával baráti megegyezésre jusson, és saját igényeiknek megfelelően alkalmazzák a technikai haladást. (107)

A földesúr, ahogy megszerezte a hatalmat, feltehetően belenyugodott abba, hogy a parasztok továbbra is a kézimalomnál maradjanak, ha az őrlési technikától függetlenül is ki tudta csikarni az őrlési járandóságot. Így bizonyos helyeken és időkben a földesúrnak „nem annyira az elnyomásukra /a kézimalmokéra/ volt szükségük, mint arra, hogy díjkötelessé tegyék azokat.” (108) De a kikényszerítés ugyanazt a problémát vetette fel, amelyet később a bedolgoztató tőkés számára. Különösen nehéz volt megelőzni azt, hogy a paraszt „elsikkassza” a földesúr „jogos” gabonaporcióját, ha az őrlési művelet a paraszt saját házában belül folyt. Bloch megemlíti a „perbefogásokat, melyeket vég nélkül és eredménytelenül folytattak, mindig vesztesként hagyva a parasztokat” (109) – ráadásul az úr nagy idő-, erőfeszítés- és pénzbeni költségére. Azonkívül:

Vidéken a földesúri hatalom – noha gyötrelmes volt – nagyon rosszul működött. Ezért gyakran nem tudott azzal a folyamatossággal működni, ami egyedül lehetővé tehetné volna a parasztok, a passzív ellenállás művészetének e múltbeli mesterei teljes engedelmességre kényszerítését. (110)

Éppúgy, ahogy később a manufaktúra mester „figyelme... a műhely felé /fordult/, ahol a férfiak nagyobb csoportja szigorú felügyelők pillantásaitól kísérvé dolgozik”, úgy kellett a földesúr figyelmének a centralizált vízimalom felé fordulnia, ahol a gabonát szigorú intézők pillantásaitól kísérvé beölték. Ezért a vízimalom győzelme szempontjából nem a vízi energiaforrás monopóliuma volt a lényeges, hanem a kézimalom használatának abszolút eltiltása – az őrlési jog bevezetése.

Egy jó adag szerencse lehetővé teszi nekünk, hogy megértsük a jumierges-i szerzeteseket, akik 1207-ben megegyeztek és minden kézimalmot összetörettek, amelyek még Viville földjein léteztek. Vitathatatlanul az volt az ok, hogy ez a kis hűbértartók – amit a kolostori birtokból hasítottak ki az apát néhány magasállású hivatalnok javára – valóban hosszú időszakon keresztül megúszta a földesúri járandóságok fizetését. A normandiai országrész ezen farkában a Fülöp Ágost alatt lejátszódott jelenetekre sok példa akadt az utolsó Karolingok, vagy az első Capetek korában is. Ezek azonban átcsúsztak a történészek hálójának lukain. (111)

Nagyjából ugyanebben az időben az őrlési jog nyíltan beleolvadt az angol őrlési törvényekbe. „»Tilos bárkinek bármilyen kézimalmot birtokolni «...szólt a klauzula, amelyet a Yorkshire-i Embsay kanonokja 1120 és 1151 között illesztett be egy okiratba, melyben egy nemes hölgy egy bizonyos vízimalmot hagyott rájuk örökül.” (112)

Az úr és a paraszt közötti harc aligha volt egyenlő, és a gabonaörlés története tükrözi ezt az asszimetriát: ha a kézimalom időlegesen felülkerekedett, az elsők közül az egyik áldozat a földesúr gabonaörlési monopóliuma volt – és meglehet, hogy sokszor a földesúr és a vízimalom is. Miután elbeszélte a Szt. Alban népe és uruk, az apát közötti váltakozó harc fél évszázadát, Bloch annak vége felé közeledik, amit ő – túlzás nélkül – „az őrlés igazi eposzá”-nak nevez. (113)

...amikor 1381-ben kitört az egyszerű nép felkelése Angliában és Wat Tyler és John Ball vezetőként kiemelkedtek, Szt. Alban népét ugyanaz a láz tüzelte és megtámadták az apátot... A felszabadító okirat, amelyet a szerzetesektől kikényszerítettek, elismerte minden házban a kézimalom tartásának szabadságát. A felkelés szalmalángnak bizonyult, ami gyorsan elemésztette magát. Amikor egész Angliában összeomlott, a Szt. Albani szabadságlevelet és minden más kikényszerített privilégiumot a királyi statútum semmissé tett. De vajon ez annak a harcnak a vége volt-e, ami egy évszázadon keresztül tartott? Távrolról sem. A /kolostori/ krónikás – miközben történetének végéhez közeledik – el kell hogy ismerje, habár csak csíraformában, a gyűlöletes kézimalmok újra működni kezdtek és újra be kellett tiltani őket. (114)

Milyen tanulságokat szűrhetünk le az őrlési technikák közötti konfliktus Bloch által adott összefoglalásából? A legfontosabb, hogy nem a technológiai fölény, hanem a feudális hatalom megszilárdításának követelményei határozták meg a kézimalmoknak vízimalmokkal való felváltását. Nem a kézimalom adta nekünk a feudalizmust, hanem a feudális úr adta nekünk a vízimalmot.

A feudalizmus egy olyan modellje, amely feltételezi a hatalom adott megosztását a mester és embere között, természetesen azt sugalmazhatja, hogy az őrlési technikákat a technológiai hatékonyság alapján választották meg. De egy ilyen modell implicite tagadja az osztályok

közötti dinamikus konfliktust, és az ellenőrző osztály szükségletét olyan technológiák kiválasztására, amelyek lehetővé teszik hatalma gyakorlását. A kézimalom és a vízimalom közötti választás statikus elemzése, vagy általában a feudalizmusé éppoly távol van az igazságtól, mint a háziipar és a gyárrendszerű termelés közötti választás elemzése, vagy általában a kapitalizmusé a tökéletes verseny neoklasszikus modelljére alapozva. A technológia meghatározásában kulcsszerepet játszó felügyelet és fegyelmelés – vagy általánosabban a hatalom gyakorlása – olyan modelleket követel meg, amelyek az osztálykonfliktus kihívás-válasz mechanizmusán alapulnak, melyek egyszerre dinamikusak és dialektikusak,

A szovjet mezőgazdaság kollektivizálása világossá teszi, hogy a hatékonyság a szocializmusban semmivel sem inkább szükségszerű meghatározója a technológiának, mint a feudalizmusban vagy a kapitalizmusban. Sztálin érvei persze a kollektív gazdálkodás technológiai fölényét hangsúlyozzák:

A kiút abban van /a húszas évek nehézségeiből/, hogy a kis- és szétforgácsolt parasztgazdaságok a föld társas megművelése alapján átmennek nagyüzemű és egyesített gazdaságokba, áttérnek a föld kollektív megművelésére új, magasabb technika alapján. A kiút abban van, hogy a kis és törpe parasztgazdaságokat fokozatosan, de állhatatosan, nem kényszer, hanem példaadás és meggyőzés útján nagygazdaságokba egyesítjük, a föld közös, társas, kollektív megművelése alapján, mezőgazdasági gépeket és traktorokat alkalmazva, és alkalmazva a földművelés belterjességét fokozó tudományos módszereket. (115)

Ettől eltérő logikájú okfejtés bontakozik ki a legrokonszenvezőbb külföldi megfigyelők magyarázataiból – például Maurice Dobbéból. (116) A nehézség, amelyből a legsürgősebben kiútra volt szükség, nem a mezőgazdaság alacsony kibocsátása volt, hanem elegendő gabonafelesleg mobilizálása ahhoz, hogy a kormány egyrészt fenn tudja tartani az ipari bérráták szintjét, ugyanakkor be tudja indítani a tőke felhalmozásának ambiciózus programját, ami megkövetelte mind az importgépekért az exportfizetést, mind a foglalkoztatottság kiterjesztését a tőkejavakat termelő iparágakban.

A húszas évek NEP-je idején a kormány azon törekvése, hogy a parasztokra rákényszerítse saját koncepcióját a mezőgazdasági többlet nagyságát illetően, az ipari termékek és a gabona közötti cserearány ellenőrzésére korlátozódott.

Habár nem szándékosan, a forradalom mégis súlyosbította a mezőgazdasági felesleg mozgósításának problémáját. Éles ellentétben a nagyipar újjászervezésében követett módszerekkel, a forradalom feldarabolta a nagybirtokot és fenntartotta a mezőgazdaságban a magántulajdon elvét. (111) A húszas évek végén elindult kollektivizálási kampányig a gabonatermelés elsöprő többségben a kulákok, szrednyákok és a bednyákok – gazdag-, közép- és szegényparasztok – kezében volt. Így amikor a polgárháború felfordulását leküzdötték és helyreállt a termelés háború előtti

szintje, a paraszti termelők ellenőrizték a gabona allokációját az önfogyasztás és a piaci értékesítés között. És csakúgy mint a tizennyolcadik századi brit munkás, aki a reáljövedelem minden növekedéséből jelentős adagot kívánt elsajátítani pihenés formájában, a huszadik századi orosz paraszt a jobb táplálkozást választotta, amint azon gabona tulajdonosává vált, ami azelőtt a földesúr járandósága volt. Habár ez kívánatos lehetett a paraszt számára, az eredmény katasztrofális volt a gazdaság többi részére nézve, A gabonatermelés „közel 90%-a volt /1925/26-ban/ az 1913-asnak: de az értékesített felesleg kevesebb mint a fele volt a háború előtti mennyiségnek.” (118)

Természetesen a szovjet kormány kivethetett és ki is vetett adókat a parasztra, de megmaradt a végrehajtás ősrégi problémája. Ezenfelül a polgárháború a munkás-paraszt szövetséget politikailag nélkülözhetetlenné tette, amely – mint Lenin 1921-ben a X. Pártkongresszuson mondta – felvet bizonyos tartózkodást az agrárpolitikában:

Ennek a két osztálynak az érdekei különbözőek; a kisközműves nem azt akarja, amit a munkás. Tudjuk, hogy csakis a parasztsággal való megegyezés mentheti meg a szocialista forradalmat: Vagy kielégítjük a középparasztot gazdaságilag és helyreállítjuk a szabadpiacot, vagy nem leszünk képesek megtartani a munkásosztály hatalmát. (119)

Mindaddig, amíg a piac maradt a mezőgazdasági többlet vidékről való mobilizálásának elsődleges eszköze, a kormány nem tudott sokkal többet tenni, mint a cserearányok manipulálását. A magas mezőgazdasági árakat /a többlet kicsalogatására/ javaslók és azok, akik az alacsony árakat részesítették előnyben /hogyan minimalizálják a többlet mobilizálására szolgáló iparcikkek fizetési feltételeinek költségeit/ között folyó vita – persze – nagymértékben célt tévesztett. A magas árak melletti érv ellen elsősorban annak lehetősége szólt, hogy nem lehetett volna árpolitikával mind a városi reálbérek fenntartásához, mind egy ambiciózus tőkefelhalmozási program beindításához elegendő gabonát kicsalogatni. A gabona kínálati görbéje kistulajdonosi mezőgazdaság mellett – akár csak a munka kínálati görbéje a bedolgozó rendszer esetén – rendelkezhet emelkedő és visszahajló szakasszal is: egyszerűen lehetséges, hogy nem volt olyan cserearány, amelynél a paraszt szabadon átengedett volna ahhoz elegendő gabonát a kormánynak, amely lehetővé teszi mind az import megfizetését, mind a gépeket és gyárat, gátakat és utakat építő munkások hozzáadásával felduzzadt munkaerő eltartását – anélkül, hogy az összes munkás reálbére hirtelen csökkenne. De még ha az elégségesen magas relatív árak ki is csalogatnának megfelelő gabonát, a hazai vagy import ipari fogyasztási cikkek fizetési feltételeinek költsége talán majdnem lehetetlenné tenné a tőkefelhalmozást – őrizkedvén a reálbérek csökkentésétől. Az alacsony mezőgazdasági ár mindazonáltal nem volt megoldás, mert – legalábbis egy bizonyos ponton túl –, az alacsonyabb árak a parasztokat egyszerűen a több fogyasztásra és kevesebb értékesítésre ösztönzik.

Szembeesülve ezzel a dilemmával, a szovjet kormány feláldozhat-

ta volna vagy a tőkefelhalmozást, vagy a reálbéreket. De a húszas években – legalábbis – a forradalom nem eléggé biztos ahhoz, hogy lehetővé tegye a csökkentett reálbér megfontolt politikáját, bármi volt is a vezetők meggyőződése. (120) Eredményül a tőkefelhalmozás szenvedett kárt. Ez az oka annak, hogy:

a nyilvánvaló hiány a városi fogyasztásban, amit /az/ árugabona hiánya okozott, összekapcsolódott az exportgabona csökkentésével, ami még a háború utáni periódus csúcspontjában sem haladta meg a háború előtti ennyiség harmadát. (121)

Ez az oka annak is, hogy „a 20-as évek közepén és végén a munkanélküliség /szakképzett és szakképzetlen/ hatalmas és növekvő tendenciájú volt.” (122)

A döntés – az évtized vége felé – a tőkefelhalmozás rátájának ötéves perióduson belüli megduplázásáról vagy megtriplázásáról – az Első Ötéves Terv (123) „minimális” és „optimális” variációinak célja – megkövetelt vagy egy ipari bérráta /azaz nem a nominálbér/ csökkentése felé mutató politikát, vagy egy olyan politikát, amely vidéken a teljes fogyasztás csökkentését célozza. (124) Az ipari bérek csökkentése aláásta volna a legforradalmibb osztály – a proletariátus – támogatását. Emellett egy ilyen politika biztosan nagyon megnehezítette volna az új belépők toborzását az ipari munkaerő soraiba, mihelyt a munkanélküliek kezdeti tartalékseregét leküzdötték. (125) Ez nem engedett más választást, mint a mezőgazdasági termelés feletti rendelkezés paraszti ellenőrzésének megtörését. Nehéz egyet nem érteni Dobb végkövetkeztetésével: „A kollektív gazdálkodás alkalmas eszköz volt a növekvő /ipari/ népesség mezőgazdasági termékekkel való ellátása nehézségeinek megoldására.” (126) A kollektivizálással a kormány nemcsak a cserearányokat, hanem a vidék és a város között áramló mezőgazdasági és ipari termékeknek a menyiségét is végre meghatározta.

A paraszti magánföldtulajdon által felvetett gazdasági probléma nem az elégtelen termelés, sem a nem-mezőgazdasági népesség ellátásához szükséges többlet elégtelensége volt. Sokkal inkább az, hogy a földtulajdon túlságosan erős beleszólást tett lehetővé a parasztnak a tőkefelhalmozás rátájának ághatározásába. Az „új és magasabb technika” nem volt nagyobb mértékben alapja a kollektív gazdálkodásnak, mint amennyire századokkal korábban alapja volt a vízimalomnak.

Ha a szovjet kormánynak nem lett volna több oka, hogy megszegje Sztálin ígéretét és bízson abban, „hogy példaadás és meggyőzés” révén a parasztnak fel tudja venni a hajójára, (127) mint a feudális úrnak a kézimalom betiltására azért, hogy biztosítsa a vízimalom sikerét, akkor a technológiai felsőbbrendűség valóban inkább alapja lehetett volna a kollektivizálásnak, mint a többlet feletti ellenőrzés.

A gazdasági hatalmat és a hatalom gyakorlásának intézményes kényszereit megillető figyelem éppolyan fontos a szocialista fejlődés,

mint a korábbi társadalmi rendszerek fejlődésének megértéséhez. A szocializmusban (legalábbis annak szovjet változatában) nem kevésbé, mint a feudalizmusban és a kapitalizmusban, a termelés szervezésének tekintetében az alapvető választás meghatározója nem a technológia volt – exogén és feltartóztathatatlan módon – hanem a hatalom gyakorlása – endogén és elhárítható módon.

Department of Economics, Harvard University, Cambridge, Massachusetts

LÁBJEGYZETEK

× A kutatás – melyről ez a dolgozat tudósít – még folyik. Jelen formájában azért publikáltuk, hogy vitára és észrevételekre ösztönözzünk. E dolgozat kezdeti, és részben előzetes elgondolásaimat mutatja be a témában, és nem vállalkozik arra, hogy reflektáljon a sok segítőkész bírálatra és javaslatra, melyeket kaptam.

Copyright by Stephen Marglin, 1974.

1 Eridrich Engels „A tekintélyről”,
MEM 18, köt. 291. o. /Kiemelés tőlem./

2 A hatékonyságot a munkamegosztásnak tulajdonító felfogás legalább két évezreddel megelőzi Adam Smith-t. Platon – valójában – a gazdasági szférában meglévő specializáció előnyei alapján érvel az Állam politikai intézményei mellett. Smith specifikus érveit Henry Martyn háromnegyed századdal a Wealth of Nations publikálása előtt megelőlegezte. Lásd: Considerations Upon the East-India Trade /London, 1701/

3 Tömör és elegáns fejtegetés található a technológiai hatékonyság és a termelés legkisebb költség módszere közötti kapcsolatáról: Tjalling Koopmans, Three Essays on the State of Economic Science, McGraw-Hill, New York, 1957, essay 1. Különösen a 65-126. oldalak.

4 Legalábbis a kompetitív gazdaság constant-return-to-scale változatában. Minden más változat előfeltételez olyan termelési tényezőt /mint „a vállalkozói erőfeszítés”/, melyet nem árulnak a piacon és amelyet figyelembe véve a modell ebből következően nem kompetitív.

5 „Ezért feltehetjük, hogy vagy a földtulajdonos fog munkásokat bérért bérelni... vagy a munkások fognak bérleti díjért földet bérelni.” Knut Wicksell, Lectures on Political Economy /translated by E. Classen./ Routledge and Kegan Paul, London, 1934, Volume 1, p. 109.

6 A. Smith, The Wealth of Nations /Cannan edition/, Random House, New York, 1937, p. 7. Mi a magyar fordítást tettük a főszövegbe, A. Smith: A nemzetek gazdagsága, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 58. o. – a ford./

7 Smith, id. mű, pp. 734-735 /angolul/ /A fordításhoz felhasználtuk a

magyarul „A Töké”-ben közölt fordítást, MEM 23. 339. o. – a ford./

8 Smith, id. mű, pp. 4-5 /angolul/ /A. Smith: id. mű. 8. o. magyarul – a ford./

9 T.S. Ashton, „The Records of a Pin Manufactory – 1814-21” Economica, November, 1925, pp. 281-292.

10 Másik példa a kézi gyapotszövés, és bár J. L. és Barbara Hammond egy The Skilled Laborer /A tanult munkás/ című műben írja le: /Longmans Green, London, 1919/, kétségtelenül gyorsan megtanulható szakma volt /p. 70/. Egy brit manufaktúra-tulajdonos egy parlamenti bizottság előtt tanúsította, hogy „egy tizennégy éves legény elegendő ismeretre tehet szert benne hat hét alatt.” Duncan Bythell The Handloom Weavers, Cambridge University Press, Cambridge, England, 1969./ c. könyve, amely számomra közvetlen adatforrása manufaktúra tulajdonos állítása bizonyítására, egészen explicit: „A kézi gyapotszövés – legkorábbi napjaitól – tanulatlan, alkalmi foglalkozás volt, ami nők és gyermekek ezreinek biztosított otthoni mellékfoglalkozást.” /p. 270/.

Az a szemmel látható könnyedség, amellyel – Hammondék szerint – a nők a férfi gyapjűszövéket helyettesítették, akik elmentek Napóleon ellen harcolni, azt feltételezi, hogy a gyapjűszövés sem volt olyan nehezen elsajátítható szakma. /id. mű, pp. 60-162./. Valójában a gyapjűszakma néhány ágában a nők versenye olyan volt, hogy – legalább egy területen – a férfiak kényszerét érezték, hogy magukat kollektíve kötelezzék arra, hogy „nem engedik egyetlen asszonynak sem a szakma tanulását” /u.o., p. 162/, egy olyan akciónak, amely aligha lett volna szükséges, ha a kellő erő vagy képzettség meghaladta volna a nők erejét a szakma elsajátításában. A háború-indukálta munkaerőhiány szerepe a mesterséges nemi korlátok ledöntésében, és ezen korlátok visszaállításának rákövetkező nehézségei a II. világháború Amerikájának tapasztalataira emlékeztetnek.

11 Ez nem jelenti azt, hogy a bedolgoztató tőkés, vagy „manufaktúra mester” soha semmilyen jelentőséget nem tulajdonított a termelési folyamat technológiájának. De ahol a kapitalista elősegített egy hasznos technológiai újítást, hatékonyan ki tudta sajátítani magának a hasznot /abból, amit közgazdasági kifejezéssel „közjó”-nak lehet nevezni/ másokat – különösen saját munkásait – megkímélve attól, hogy megtanulják és utánozzák az ő szakmai titkát. Van-e a titok megőrzése elérésének jobb módszere, mint ahhoz ragaszkodni, hogy minden munkás az egésznek csak egy részét ismerje? A szabadalmi rendszer notóriusan hatékonytalan volt, és egy egész hálás nemzet adományai túlságosan ötletszerűek voltak. ahhoz, hogy bizni lehessen benne, különösen az azokért az elszigetelt tökéletesítésekért járó adományok; amelyeket a legtöbb – bár összesen egy maroknyi – újítónak lehetősége volt elérni.

12 George Unwin, Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, első kiadás Clarendon Press, Oxford, England, 1904 és újrakiadása Cass, London, 1957, p. 96.

13 U.o., p. 96.

14 Idézet: Rhodes Boyson, The Ashworth Cotton Enterprise, Oxford University Press, Oxford, England, 1970, p. 52.

15 The Spectator, London, May 26, 1866, p. 569.

16 U.o., p. 569.

17 E. L. Trist és K. W. Bamforth, „Some Social and Psychological Consequences of the Longwall Method of Coal-Getting,” Human Relations, Vol. IV, No. 1, 1951, p. 6.

18 U.o., p. 6.

19 Trist and Bamforth, id. mű, p.6.

20 U.o., p. 9.

21 U.o., p. 23-24.

22 U.o., p. 11.

23 Mint látni fogjuk, a bedolgozó rendszer alatt a felügyelet volt a tömeges probléma az emberek feladatra specializációjában. A gyárrendszer megoldás volt erre a problémára, olyan, ami – be fogjuk bizonyítani – inkább kapitalista érdekeket tükrözött, mint egy állítólagos technológiai fölényt.

24 Harvard Business School Case Study, „British Coal Industries /C/”, prepared by Gene W. Dalton under the direction of Paul R. Lawrence, and based on E. L. Trist and H. Murray, „Work Organization at the Coal Face,” No. 506, Tavistock Institute, London, England.

25 Harvard Business School Case Study, „British Coal Industries /B/”, prepared by Gene W. Dalton under the direction of Paul R. Lawrence, and based on E. L. Trist and H. Murray, "Work Organization at the Coal Face," No. 506, Tavistock Institute, London, England.

26 „British Coal Industries /C/”, id. mű.

27 Az eredeti szövegből ez a lábjegyzet hiányzik – a ford.

28 A nacionalizálás nem változtatja meg a tulajdon fogalmát: ez pusztán a bányákra szóló jogcím átruházását jelenti az államra.

29 A pusztaságban Paul Jacobsé az egyetlen tiltakozó hang:

Ha a szakszervezetek fennmaradnak és növekednek az elkövetkező időszakban, akkor szakítaniuk kell a régi sablonjaikkal. Mindenekelőtt azzal a sablonjukkal kell szakítaniuk, hogy nem gondolkodnak a munkáról, a munka természetéről, a munkával való kapcsolatukról és hogy mit tudnak kezdeni a munkával. Mit kezdünk mi most a munkával?

Nos – mondjuk –, rögzíteni fogjuk a béreket, megpróbáljuk bevezetni mindazt amit a munka minimális feltételeinek illik gondolnunk, le fogjuk lassítani a futószalagot, érvelni fogunk a futószalag sebességével kapcsolatban. De mondjuk-e egyáltalán: Hé, a szalagon gyártott autó egész koncepciója pocsék, rossz az egész, a munka problémája új módon való szemléletének kialakítása az, amit tennünk kellene? Nem, ezek azok a kérdések, amelyektől minden szakszervezet húzódozik.

Hallottam a Kaiser elnökhelyettesét elmagyarázni az új megegyezést az Acélmunkások Szakszervezetével, és ő volt az, aki megkérdezte, mit tudna mondani a szakszervezet az üzem munkafolyamatának természetéről. „Semmit” mondta. „Istenem, az Acélmunkások Szakszervezetének még álmában sem jutna eszébe arra a környékre merészkedni...”

/Center for the Study of Democratic Institutions, Labor Looks at Labor Fund for the Republic, Santa Barbara, California, 1963, pp. 14-15./

30 Lásd: T. S. Ashton, An Eighteenth Century Industrialist, Manchester University Press, Manchester, 1939, chapters 2-3, magyarázatot ad a bérelőlegek fontosságára a fémipari szakmákban. A szövők előlegei a bedolgozó vállalkozásokban általánosak voltak, megelőzve Samuel Oldknow-t. Mindazonáltal az összegek viszonylag kicsik voltak a heti bérek nagyságához képest. /G. Unwin and others, Samuel Oldknow and the Arkwrights, Manchester University Press, Manchester, 1924, p. 49./ Ha a bérelőlegek tényleg fontos eszközei voltak a kapitalista ellenőrzésnek a fémipari szakmákban; érdekes lenne tudni, miért. George Unwin megemlít egy példát a kényszer-foglalkoztatásra a posztóiparral kapcsolatban, olyan korai időből, mint VIII. Henrik uralkodásának kora. /Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 52./

31 Ugyanúgy ez volt az a rövid pillanat, amikor a munkás függése az „önkéntes” belépés volt, valamivel szorosabb függés, mint a kábítószerügynök csábereje az elővigyázatlanra, ami valamivel kevésbé romboló, mert az egyénnek joga van visszautasítani a szélhámost.

32 Jóllehet feltehetően nem volt lehetetlen. A sikkasztás állandó problémája a bedolgozó rendszernek, és mindjárt bebizonyítjuk, hogy a gyárrendszer fő előnye – legalábbis korai napjaiban – az volt, hogy képes orvosolni ezt és más betegségeket.

33 Fred Shanon, The Farmer's Last Frontier, Holt, Rinehart and Winston New York, 1945, p. 88.

34 U.o., p. 92.

35 U.o.

36 T. S. Ashton, The Industrial Revolution 1760-1830, Oxford University Press, London, 1948, p. 33. /Kiemelés tőlem./

37 U.o., p. 72.

38 P. Mantoux, The Industrial Revolution in the Eighteenth Century, Harper and Row, New York, 1962, p. 39. Első kiadása 1928-ban .

39 D. S. Landes, The Unbound Prometheus, Cambridge University Press, Cambridge, England, 1969, p. 81. /mi a magyar fordítást vettük át, lásd: David S. Landes: Az elszabadult Prométheusz, Gondolat, Budapest, 1986. 120. o. – a ford./

40 The Industrial Revolution, id. mű, p. 109. Lásd még: Ashton, An Eighteenth Century Industrialist, p. 26.

41 The Industrial Revolution in the Eighteenth Century, id. mű, p. 246.

42 Landes, id. mű, p. 60. /magyarul: id. mű; 95. o. – a ford./

43 D. S. Landes /editor/, The Rise of Capitalism, Macmillan, New York, 1966, p. 14.

44 Mantoux, id. mű, p. 246.

45 U.o., p. 14. V.ö.: Herbert Heaton The Yorkshire Woolen and Worsted Industries, Oxford University Press, Oxford, 1920: agyár gazdasági előnyének legnagyobb része a munka gyors teljesítésére alkalmas gépek, és a gépek nagy sebességgel történő működtetésére alkalmas erő használatából fakad". p. 352.

46 Ronald Coase kivételnek tűnik azzal a felismeréssel, hogy a kapitalista vállalkozás valódi létezése összeegyeztethetetlen azzal, hogy a piaci mechanizmus keretében megvalósuló tökéletes versenybe helyezzük a bizalmat a gazdasági tevékenység koordinálásában. Coase mindazonáltal a kapitalista vállalkozást nem a munkások alárendelése eszközének tekinti, hanem a piaci tranzakciók költségei megtakarítása eszközének:

...egy cég addig fog terjeszkedni, amíg egy különös tranzakció megszervezésének költsége cégen belül egyenlő nem lesz a nyílt piacon felmerülő költséggel, vagy egy másik cégen belüli szervezés költségeivel.

Lásd: „The Nature of the Firm”, „Economica”, vol. IV, 1937, p. 386-405, újra kiadva in: Stigler and Boulding /eds./, Readings in Price Theory, Irwin, Chicago, Illinois, 1952, pp. 331-351. Az idézet helye: Boulding and Stigler p. 341.

47 A. Ure, The Philosophy of Manufacturers, Charles Knight, London, 1835, pp. 15-16. A korai gyár egykorú megfigyelője bővelkedik a katonai analógiákban. Boswell 1776-ban a gyárban tett egyik látogatása után Matthew Boulton, a gőzgép gyártásában Watt társát úgy írja le, mint „egy vaskapitányt a csapatai között” /Idézet in: Mantoux, id. mű, p. 376/.

48 Mantoux, id. mű, p. 223. Másként vélekedik Wadsworth és Mann. Lásd: Alfred P. Wadsworth and Julia Delacy Mann, The Cotton Trade and

Industrial Lancashire, Manchester University Press, Manchester, England, 1931, pp. 482-483.

49 Idézet in: Julia Delacy Mann, „The Transition to Machine-Spinning” in Wadsworth and Marin, id. mű, p. 433.

50 U.o., p. 436.

51 U.o., p. 437.

52 „A korszak vége felé /1820/, és talán 1830 utánig, amikor Crompton fonógépéből ‘selfaktor’ lett, a gyapjúipar egy helyben topogott.” W.B. Crump, The Leeds Woolen Industry 1780-1820, Thoresby Society, Leeds, England, 1931, p. 25.

53 J. L. Hammond and Barbara Hammond, id. mű, p. 146.

54 U.o., p. 148.

55 Mantoux, id. mű, p. 264.

56 Crump, id. mű, különösen pp. 24-25, 34.

57 U.o., p. 24.

58 Albert P. Usher, An Introduction to the Industrial History of England, Houghton Mifflin, Boston, 1920, ismerteti egy 1840-re vonatkozó statisztikát, de nem adja meg a forrását: „A Coventry-t övező vidéken a gyárakban 545 kéziszővőszék volt, 1264-et kapitalisták alkalmaztak gyáron kívül, és 121 volt független mesterek kezében. Norwichban 656 kéziszővőszék volt a gyárakban, az egész körzetben összesen meglévő 3398-ból.” /p. 353/.

59 D. Bythell, id. mű, p. 33.

60 U.o., pp. 33-34.

61 Wadsworth and Mann, id. mű, p. 393.

62 An Eighteenth Century Industrialist

63 U.o., p. 26.

64 Mantoux, id. mű, pp. 195-196. Lombe és fivére esetében a géniusz – messze nem a szervezőtehetségben, hanem – a találmány elbitorlásának itáliai leleményességében állt.

65 A főnökök munkások feletti hatalmáról lásd, többek között, Landes, id. mű, p. 56, E. P. Thompson, The Making of the English Working Class, Random House, New York, 1963, chapter 9, különösen a 280-ik és 297-ik oldalon szereplő idézetek. Adam Smith egész explicit volt: „A munkaadók között mindig és mindenütt egy bizonyos, bár hallgató-

lagos, de állandó és egyöntetű megegyezés áll fenn a tekintetben, hogy a munkabért nem emelik tényleges rátája fölé. Ennek a megegyezésnek a megsértése mindenütt igen népszerűtlen és szégyent hoz elkövetőjére a szomszédság többi munkáltató között. Az ilyen megegyezésekről persze ritkán hallunk, mert napirenden vannak, szinte magától értetődnek, s ezért senki sem beszél róluk.” The Wealth of Nations, id. mű., Book I, Chapter 8, pp. 66-67. /angolul/. /Mi az idézet magyar fordítását vettük fel a lábjegyzetbe, id. mű, 116. o., magyarul – a ford./

66 J. Smith, Memoirs of Wool /1747/, idézet in: E. P. Thompson, id. mű, p. 277.

67 A jellemzés in: Landes, Unbound Prometheus, p. 59. /magyarul: Landes, id. mű, 93. o. – a ford./

68 Szemben Landes következtetésével, „tökéletesen merev elképzelése saját elfogadható életszínvonaláról”, u.o., p. 59., nem követeli meg a javak vagy szolgáltatások visszahajló kínálati görbáját, ami /mint az idő/ hasznot hoz az eladónak.

69 Lehet, hogy sértően ironikus, de a közömbösségi görbe modellnek a gazdasági választás alapvető problémáira való alkalmazása fontos és nélkülözhetetlen feltétele összeegyeztethetetlen a kapitalizmussal. Ahhoz, hogy a közömbösségi görbe modell alkalmazható legyen a javak-pihenés közötti választásokra, a munkaórák fölötti ellenőrzésnek a munkásnál kell maradnia. Ez azonban összeegyeztethetetlen a munkafolyamat feletti kapitalista ellenőrzéssel, és így magával a kapitalizmussal is.

70 A. Young, Northern Tour, idézet in: Wadsworth and Mann; id. mű, p. 389.

71 Heaton, id. mű, p. 422. Ezeknek a törvényeknek van történelmi előzményük. Unwin egy 1570-ből, Bury St. Edmundsből származó városi törvényt ismertet, ami a fonóktól heti hat font gyapjú feldolgozását követeli meg. A munkaadóknak kellett a rendőrséget értesíteni, ha bárki elmulasztotta volna a törvénynek való engedelmességét. /id. mű. p. 94/.

72 Heaton, u.o., p. 418.

73 Ennek jelentőségéről a gyapjúiparban lásd: Heaton, u.o., pp. 418-437, és Wadsworth and Mann, id. mű, pp. 395-400, a vászoniparban.

74 Heaton, id. mű, p. 422.

75 Heaton, u.o., p. 428.

76 Idézet in: Bythell, id. mű, p. 72.

77 Technikai kifejezéssel élve, a javak-pihenés közötti választás munkásellenőrzése felváltása kapitalista ellenőrzéssel csakis az adott

termelési funkcion belüli változást jelent, nem jelent változást magában ebben a funkcióban.

78 Talán felesleges minden kommentár az ismert becstelenségek védelmezése tekintetében. Elvégre, ez olyan korszak volt, amikor a szakszervezetek „illegális” egyesülések voltak, az összeesküvés köztörvényes tilalma alá estek /később státútum tiltotta/.

79 A kéziszővésért járó gyári bérek magasabbak voltak, mint amennyit ugyanazon munkának a munkás házában való elvégzéséért kaptak – feltételezhetően ez volt a jutalom a hosszabb munkanapért és a gyári felügyeletnek és fegyelemnek való engedelmességéért. Lásd: Bythell, id. mű, p. 134.

80 Mantoux, id. mű, p. 375.

81 A „jobb”-at itt szélesebb értelemben használjuk, mint ahogy szokásszerűen a közgazdászok használják két különböző jószágkombináció összehasonlításakor, még akkor is, ha zavarja őket a pihenéssel, mint a javak egyikével való számolás. A személyes és kulturális teljesség aligha mutatható be egy közömbösségi görbén. Lásd: Karl Polányi fejtegetését a gazdasági változások hatásairól a kulturális teljességre, „Class Interest and Social Change” először publikálva in: Primitive, Archaic and Modern Economies, edited by George Dalton, Doubleday, Garden City, New York, 1968, pp. 38-58.

82 A házi gyapjúszővésben foglalkoztatott munkaerő terjedelméről lásd; Landes, id. mű, pp. 86-87, /magyarul 126-127. o. – a ford./, Bythell, id. mű, pp. 54-57. A bérekről lásd Bythell, u.o., Chapter 6 and appendices, Sydney J. Chapman, Lancashire Cotton Industry, Manchester University Press; Manchester, England, 1904, pp. 43-44.

83 Az a meglepő dolog, hogy a háziszővők mindaddig kitartottak, amíg tudtak, bizonyíték – mint Landes mondja – „azon emberek makacosságára és állhatatosságára, akik nem voltak hajlandók felcserélni önállóságukat a munkabarakkok jobban fizetett fegyelmére.” /Unbound Prometheus, p. 86., a fordítást átvettük a magyar kiadás 126-127. oldaláról – a ford./.

A kortársak széles körben kommentálták a háziszővők vonakodását attól, hogy engedelmesséjének a gyári fegyelemnek. Még olyan későn is, mint 1836, John Fildén, a gyárrendszer híres kritikus az írt, hogy „sem ők nem fognak belépni /a gyárba/, sem a gyermekeiknek nem tűrik el.” Idézet in: Bythell, id. mű, p. 252./.

Egy másik kritikus a Parlamenti Vizsgálóbizottságnak tanúsította, hogy egy háziszővő nem fog a gyári munkára törekedni, mert „fegyelmesség tárgya lenne, aminek egy háziszővő soha nem tudna engedelmesséjének.” /Vizsgálóbizottság a Háziszővők Petíciójáról, 1834, Idézet in: E. P. Thompson, id. mű, p. 307./

Vajon az, hogy a háziszővők képtelensége arra, hogy elfogadják a gyári fegyelmet ízlés, vagy pszichológiai attitűdök kérdése – a gyári fegyelemmel kapcsolatosan a jelen szempontjából éppoly lényeges, mint történelmi kérdésként. /Ure – és ezért értékes a véleménye – világo-

san azon a nézeten van, hogy a háziszövő – nemhogy nem tudja –, nem akarja elfogadni./ Arról, hogy az iskola szerepe pontosan az, hogy olyan attitűdöket neveljen bele a gyermekekbe, amelyek révén elfogadják a gyári fegyelmet, Lásd: Herbert Gintis, „Education, Technology, and Characteristics of Worker Productivity”, *American Economic Review*, May, 1971.

84 A gyár egészen csábító lehetett a férfiak számára. A munkások tömörítése nem oldotta meg egy csapásra a fegyelem összes problémáját. A fonógyárakban például a felnőtt férfiak alkották az altisztek testületeit: a nők és a gyermekek voltak a sorkatonák. A gyári foglalkozás viszonylag vonzó volt a „munkásarisztokraták” számára. Ure-t idézve:

A közgazdászok természetesen megkérdezhetik, hogy ... a finomfonók béreit hogyan lehet a jelenlegi magas csúcsponton tartani. Erre a kérdésre az egyik legjobban informált manufaktúra-tulajdonos ezt válaszolta nekem: „Megtaláltuk a bérek mérsékelt megtakarítása olyan módját, ami összehasonlítva az elégedettséggel, kevés következménnyel jár és ezért olyan magasan tartjuk, amennyit csak el lehet viselni, azért hogy jogcímünk legyen a munka legjobb minőségére. Minthogy a fonó számára egy pár fonógép terhe gyárainkban életre szóló szerencse, ezért minden tőle telhetőt meg fog tenni helyzete megtartásáért, és fonalaink magas minőségének megtartásáért.” Ure, id.mű; p. 366.

85 Például Oldknow mellorbéli fonógyárában a munkásoknak csak tíz százaléka volt férfi családfő, még ha a gyermek inasokat kizárjuk is. G. Unwin and others, Samuel Oldknow and the Arkwrights, Manchester University Press, Manchester, England, 1924, p. 167.

86 Lásd: Ashton: An Eighteenth Century Industrialist, p. 26, aki tekintélyként idézi: O. J. Dunlop, English Apprenticeship and Child Labor, p. 196. Lásd még: Bythell, id. mű, p. 52, Wadsworth and Mann, id. mű, pp. 407-408.

87 Wheeler's Manchester Chronicle, August 7, 1784. Idézet in: Wadsworth and Mann, id. mű, p. 408. Na valaki hajlandó üzletet jóval szerényebb méretekben vinni, megpróbálkozhat egy olyan árukosárral, ami 16 szövőszékkal ellátott gyárat és tizenkét inasnyi munkát ajánl. Manchester Mercury, December 1, 1789. Idézet in: Bythell, id. mű, p.52.

88 Mantoux, id. mű, p. 411.

89 G. Unwin and others, Samuel Oldknow and the Arkwrights, p. 166-175.

90 Beszél az ördög a nevükben. Elég annyit megjegyezni, hogy amit egy olyan ember tár fel, mint Unwin, több annál, amit bárki más a szegénységről el tud képzelni, amikor a görbe hátrahajlásáról korrektül és objektíven beszélve, éppen azon az alapon védelmezi a rendszert /u.o., pp. 170-175/, hogy magasabb rendű volt a dolgház alternatívájánál.

91 A minta alig volt nagyobb az összes termelő munkás egyötödénél.

92 Charles R. Walker and Robert H. Guest, The Man on the Assembly Line, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1952, Chapter 6. Egy ezt követő munkásattitűdvizsgálat lenyűgöző volt: Azok közül, akikre a felmérés kiterjedt, azok, akik kezdetben ellenálltak és zokon vették a futószalag-munka dehumanizáló vonásait, kezdték azokat elfogadni. Talán cserébe a viszonylag magas fizetésért és biztos munkáért? Mi volt az a folyamat, amelynek révén a munkások értékei és ízlése megváltozott azon kérdések megválaszolásában, amelyik a GM-nél való alkalmaztatásukat érintik? Vannak-e a megkérdézett; között olyanok, akik kellemesebb munka keresésére törekszenek?

93 U.o., p. 88. Néha – úgy tűnik – a rátermett munkaerő toborzásának problémája olyan módokon oldódott meg, amelyek inkább gátolják mint előmozdítják az ipari kapitalizmus expanziójához szükséges munkás-attitűdöket. A munkanélküliség és az alulfoglalkoztatott munkások nagy aránya Indiában például, úgy tűnik, kénytelen lehetővé tenni a külföldi és indiai vállalkozók számára az idegen gyárrendszer átültetését a bennszülött társadalomba anélkül, hogy kifejlesztené a jellegzetesen nyugati gyári munkafegyelmet. Az indiai munkások sokkal szabadabbak, tetszés szerinti jövésmenésükben, mint nyugati társaik, amellett, hogy a helyettesítő munkások készen állnak betölteni a helyüket, amint szükséges. lásd például: A. K. Rice, Productivity and Organization: The Amhedabad Experiment, Tavistock, London, 1958, pp. 79, 118 e hipotézis alátámasztására.

94 Tenney Frank, An Economic History of Rome, Second Revised Edition, John Hopkins University Press, Baltimore, 1927, Chapter 14.

95 U.o., chapter 14.

96 A felszabadított rabszolga – mint később leírjuk – látszólag bérért dolgozik, habár nem gyárban. A proletariátus létezése – úgy tűnik vitán felül áll. U.o., pp. 269-270, és a 17. fejezet.

97 Unwin, Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 199.

98 3 and 4 Philip and Mary, c. II. Idézet in: Mantoux, id. mű, p. 34-35.

99 Unwin, Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 93.

100 U.o.

101 Reprinted in Marc Bloch, Land and Work in Medieval Europe, /translated by J. E. Anderson/, Harper and Row, New York, 1969, pp. 136-168.

102 Idézet in: Richard Bennett and John Elton, History of Corn Milling vol. III, Simpkin, Marshall and Company, London, 1900, p. 155.

103 U.o., pp. 221, 253.

104 U.o., 9. fejezet.

105 Idézet in: Bennett and Elton, id. mű, p. 242. VIII. Henrik korában a feudális intézmények hanyatlásnak indultak, és nehéz eldönteni, hogy a tanult bíró észrevételei ezt a hanyatlást tükrözik-e, vagy az őrlési jog össze volt kötve a földbérlettel.

106 Bloch, id. mű, p. 151.

107 U.o., p. 151.

108 Bloch, id. mű, p. 156.

109 Bloch, id. mű, p. 157.

110 U.o., p. 155.

111 U.o., p. 154.

112 Bloch, id. mű, p. 157. Benett és Elton a jogi intézményeknek egy egész fejezetet szentel. Id. mű, chapter 8.

113 Bloch, id. mű, p. 157.

114 U.o., p. 158.

115 Idézet in: Maurice Dobb, Soviet Economic Development since 1917, Fifth Edition, Routledge and Kegan Paul, London, 1960, p. 222. Beszámoló az SZK/b/P XV. kongresszusán. 1927. December. /magyarul in: Sztálin Művei 10. kötet 327. o. – a ford./

116 U.o., különösen a 9. fejezet

117 A hivatalos szovjet adatok szerint a teljes gabonatermelésnek kevesebb mint két százalékát adta az állami és a kollektív gazdaság 1926/27-ben, u.o., p. 217.

118 U.o., p. 214.

119 Idézet in: Dobb, u.o., p. 130

120 Abraham Bergson egy szovjet statisztikán alapuló tanulmányt idéz. Tény, hogy a reálbérek 1913-tól 1928-ig 11 %-kal nőttek. The Structure of Soviet Wages, Harvard University Press, Cambridge, 1944, p. 203.

121 Dobb, id. mű, p. 214.

122 U.o., p. 189.

123 U.o., p. 236.

124 Nem volt szükséges csökkenteni az átlagos életszínvonalat, mert a terv fedezte a növekvő teljes fogyasztást. A munkaerő azon része, amely munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott volt a húszas években, ezt bizonyítja. A munkaerő azon része, amelyik munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott volt a húszas években, a Tervben előirányzott expanzió eredményeként kapott volna munkát és bért, és az életszínvonalukban bekövetkezett javulás nagyobb lehetett volna, mint ami kárpótolja mindenki más életszínvonalának a romlását, mind az elosztás igazságosságát, mind a statisztikai átlagokat tekintve.

125 Bármekkora volt is a reálbércsökkenés, ami az Első Ötéves Tervvel járt, talán – mint Dobb mondja – a parasztság ellenállása a kollektivizálással szemben, és a mezőgazdasági termelés csökkenése a terv váratlan következménye volt. U.o., p. 237.

126 Dobb, id. mű, p. 225.

127 V.ö.: Dobb, u.o., pp. 228-229.

Richard Lorenz:

A szovjethatalom gazdaságpolitikai lehetőségei a Breszti béke után (1)

1918 februárjában az orosz forradalom vereséget szenvedett. A német és osztrák csapatok a szovjethatalom létét fenyegették. A bolsevikok annak érdekében, hogy a forradalom bukását elkerüljék, aláírták a Breszt-Litovszki békét. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a Breszti békeszerződés új fejezetet nyit az orosz forradalom történetében. Továbbra is heves vita folyt arról, hogy a külpolitikai kapitulációnak milyen hatásai lehetnek a balpolitikára. Miközben a bolsevikok ernyik része a békeszerződésben a forradalom fennmaradásának egyetlen lehetőségét látta, a másik rész attól tartott, hogy a nemzetközi pozíciók ezzel összefüggő feladása az országhatáron belül is veszélyezteti a szocialista célok megvalósítását.

A szovjethatalom belpolitikai perspektívái körül kialakult vita először az ipar újjáépítése kapcsán élénkült föl. Vajon közvetlenül a kapitalizmus romjain kell a szocializmus létrehozását megkísérelni? Vagy egyelőre régi, tőkés alapjain kellene az ipart újjáépíteni? Egyáltalán milyen módszerrel lehet egy döntően paraszti kistermelésen alapuló országban a termelési eszközöket társadalmasítani? Ezek a kérdések foglalkoztatták 1918 tavaszán az egész pártot – a legfelsőbb vezetéstől le egészen az alapszervezetekig.

Szovjet-Oroszország gazdasági helyzete 1918 tavaszán

A fő probléma, amely a Breszti béke aláírása (1918. március 3.) után jelentkezett, az ország gazdasági szétzilálódása volt. A háború, a forradalom és az annexiós béke következményeként az orosz népgazdaság a teljes összeomlás szélére került. A leromlás olyan mértékű volt, hogy – s ezt a vezetés is elismerte – maga a szovjethatalom került veszélybe. Már a világháború erősen megingatta az egész gazdaságot. Legkésőbb 1917 nyarától – különösen a nagyipar és a szállítás terén – érezhette teljesítményesés következett be. A háborúból való kilépés miatt Oroszország elvesztette a nyugati hatalmak gazdasági támogatását, így a nyersanyagok és az ipari termékek beáramlása az országba megszűnt. Az ipar demobilizálása kaotikus formákat öltött. Mivel a békés termelésre való azonnali áttérés technikai és pénzügyi feltételei egyaránt hiányoztak, a leszerelt üzemeket átmenetileg bezárták. A városokban uralkodó elviselhetetlen életkörülmények hatására munkások százezrei költöztek le vidékre. 1917/18 telén csak Pétervár egymillió, Moszkva félmillió lakosát veszítette el így.(2)

A hatalom megszerzésének és megtartásának a

hónapjaiban a bolsevikok támogatták az ipari centrumok radikális proletariátusát a gyártulajdonosokkal szemben vívott harcukban, és ezzel szabályos offenzívát indítottak a tőke ellen. Ennek során bár sikerült megtörni a vállalkozók hatalmát, nem sikerült a termelést újjászervezni és szabályozni. A munkásszervezetek, elsősorban az ipar fölötti hatalmat gyakorló üzemi bizottságok nem voltak abban a helyzetben, hogy egy működőképes, az egész országot átfogó gazdasági irányító apparátust hozzanak létre. Miközben a régi tulajdonosok és igazgatók ellenállása és lemondásaik arra kényszerítették a bizottságokat, hogy az üzemben belüli problémákra koncentráljanak, az összegazdasági megfontolásokra nem maradt idejük. Már a legelső időkben megjegyzi egy bolsevik kritikus: „Az üzemi bizottság sok vonatkozásban utódja a tőkés vállalkozónak. Minden az iparban kialakult viszonyt az illető gyár vagy cég szemszögéből néz. Legfontosabb feladatát abban látja, hogy a gyár és a cég munkásai számára lehetőséget teremtsen a nehéz idők átvészelésére.”(3) A magánvállalkozó helyébe ilymódon a kollektív vállalkozó lépett, a tőkés konkurencia helyébe pedig a termelők társulásainak a konkurenciája. Mivel a munkások az üzemben belüli konfliktusok során a régi hierarchikus viszonyokat anélkül törték szét, hogy új szervezeti formákat alakítottak volna ki helyettük, a piac anarchiájával többnyire még az üzemben belüli anarchia is párosult. Az üzemi bizottságok uralma úgy, ahogyan az az iparban 1917/18 őszén és telén kialakult, a forradalom gazdasági bázisának a szétzúzásával fenyegetett.(4)

A szovjethatalom először megpróbálta az üzemi bizottságok destruktív elhajlásait saját ellenőrzése alá vonni. A munkásellenőrzés kötelező bevezetéséről szóló dekrétummal (1917. november 14.) egyfajta kettős hatalmat igyekeztek kialakítani a tőkés vállalatvezetés és a kollektíva részvételével, ahol az üzletmenet fölötti ellenőrzési jogosítványt teljes egészében választott bizottságok kapták meg. (5) De ahogy a munkások többnyire nem elégedtek meg a pusztán ellenőrzéssel, hanem beleszóltak az üzemi folyamatokba, úgy a vállalkozók sem voltak hajlandók alávetni magukat a dolgozók diktatúrájának. A dekrétumban célul kitűzött munkásellenőrzés saját belső logikájának megfelelően a gyakorlatban erősen tendált a munkásigazgatás felé. Az eredmény az ország egészén, de legfőképpen a központoktól távol eső területeken végigsöprő, spontán „nacionalizálási” hullám volt.

A kormányzat, amely semmilyen előre kidolgozott átmeneti programmal sem rendelkezett, egyrészt a forradalmi ipari proletariátusra támaszkodott – Lenin

például újra és újra önálló akciókra buzdította a munkásukat –, másrésről ezzel egyidejűleg a magántőkés csoportokkal való megegyezést is kereste. Visszariadt az egész iparágakat érintő szisztematikus nacionalizálástól – ezt az OSZD(b)MP VI. Kongresszusán (1917. augusztus 8-16.) elfogadott gazdasági programban proklamálta (6) – és kisajátítást csak bizonyos esetekben vagy büntetőintézkedésként rendelt el. A nacionalizálás legfontosabb dekrétuma (1917. december 14.) a bankokra vonatkozott, valamennyi állami vállalattá vált és az állami bankokkal egyesültek. (7) A bankapparátus azonban nem volt hajlandó együttműködni a szovjethatalommal és ahol csak tudta szabotálta utasításainak a végrehajtását. Az államkölcsonök annullálása (1918. január 21.) (8), amellyel egy csapásra 16 milliárd rubel belső és 12 milliárd külső kölcsön visszafizetésétől szabadultak meg, még – s mindenekelőtt külfölddel szemben – további konfliktusokhoz vezetett. Az egyetlen gazdasági ágazat, amelyet a kormány a Breszti béke előtt teljes terjedelmében nacionalizált, a tengeri és a belkereskedelmi flotta volt (1918. január 25.). (9) Mivel ez az intézkedés szervezetenként alig volt előkészítve, a vízi szállítás terén megsokszorozódtak általa a nehézségek. A nacionalizálási ügyekben illetékes központi szerv, az 1917-ben alapított Legfelsőbb Népgazdasági Tanács, túlságosan is el volt foglalva a saját szervezetének a kiépítésével és az összállami gazdasági tanácsadó-rendszer megteremtésével ahhoz, hogy aktívan beavatkozhatott volna.

A Breszti béke következményeként az amúgy is erősen szétzilálódott gazdaság, amelyben az új szervezeti formák éppencsak elkezdtek kikristályosodni, teljesen elvesztette az egyensúlyát. (10) Ukrajnával és (valamivel később) a Donyec-medencével Oroszország a legfontosabb nyersanyagbázisait veszítette el, azaz a szén- és a vaskitermelés több mint kétharmadát. Mindez akkora veszteség, amelyet semmiképpen sem egyenlíthetett ki az üzemeknek az Urálba való nagyon gyors áttelepítése sem: Az ipari létesítmények csaknem ötven százaléka és ezzel a munkásság fele a megszálló csapatok kezére jutott. Oroszország magtárának és az egész cukoripar kilencven százalékának a kiesése aláásta a nagyvárosok élelmiszerellátását. A nyugati országoktól ekkorra teljesen elvágott szovjet államnak a szerződésnek megfelelően rendkívül súlyos terheket kellett vállalnia. Érthető, ha ilyen körülmények között a szocialista átmenet megvalósíthatóságával szemben egyre több elvi kétely merült föl.

A gazdaságnak a szovjethatalom irányítása alatt

maradt része is hamarosan megérezte a breszti szerződés következményeit. A nyers- és tüzelőanyaghiány ezeken a területeken az ipari üzemek tömeges bezárásához vezetett. V. M. Molotovnak, az I. Összoroszági Kongresszuson (1918.május 2S - június 4.) (11) elhangzott beszámolója szerint például Petrográdon 1916. április 1-én a 799 regisztrált gyár közül már csak 534 üzemelt; az eredetileg ott dolgozó 206 ezres létszám 121 ezerre csökkent. A petrográdi faiparban a foglalkoztatottak száma 23 százalékra csökkent. Még ugyanennek az évnek az augusztusában egy az iparban országosan elvégzett felmérés hasonló eredményt hozott. (12) Az összes regisztrált vállalatnak – részlegesen vagy teljesen – alig kétharmada üzemelt. A termeléskorlátozások következtében a drágaság és a munkanélküliség egészen szokatlan méreteket öltött. A gazdasági válságot felerősítette a szállítási rendszer széthullása, – egyre inkább elterjedt a fűtőanyagok és a használható mozdonyok hiánya. Mivel a vasúti személyzet és a helyi szovjetek nagyon gyakran önhatalmúlag rendelkeztek a vonatok felett, a kormányzat kezéből kicsúszott a közlekedési hálózat periférikus részeinek az irányítása. –Az állam gyakorlatilag elvesztette a képességét a szállítások megszervezésére”, jellemzi a szituációt az illetékes népbiztos az egyik jelentésében. (13) A város és a falu közötti cserének ezzel vége szakadt. A gyorsan terjedő éhínségnek számtalan zavargás volt a következménye, amelyekben a munkások nagy része, elsősorban azonban a parasztság vett részt. Ebben a szituációban antibolsevista csoportok és szervezetek kezdtek el egyre erősödő aktivitást kifejteni. (14)

Az államkapitalista átmeneti gazdaság koncepciója

A párt gyorsan tudatára ébredt annak a veszélynek, amely a káoszt és a zavargásokat kiváltotta az országban. 1918 tavaszán – március elejétől – arról tárgyaltak, milyen eszközökkel és módszerekkel lehetne Oroszországot kivezetni a ziláltságból. Sok bolsevik vezető azt követelte, állítsák le a forradalmi folyamatot, mivel a – nyugat-európaival összehasonlítva – kvalifikálatlan orosz proletár ügysem képes a nacionalizált gazdaság irányítását rögtön átvenni. „Az orosz ember a fejlettebb nemzetek munkásaihoz képest rossz munkás” (15) – jelentette ki kerekén Lenin, fegyelem és termelési tapasztalatok nélkül ezért eleinte képtelen lesz saját igazgatási apparátusát kiépíteni. Trockij az orosz munkás minden technikai és kulturális képességét kétségbe vonta: „Azon igyekszik, hogy mindent, amit csak tud, megszerezzen magának, csak magára gondol és nem hajlandó számot vetni az általános osztályállásponttal.” (16) Innen a „bomlasztó és individuális, anarchista és rabló tendenciák özöne”,

amely abban az időben elárasztotta a forradalmi Oroszországot.

Az 1917 októbere és 1918 februárja között eltelt hónapok mérlegében a Központi Bizottság a Lenin és Trockij által képviselt felfogást tette magáévá, amely szerint a forradalom fordulóponthoz ért, amely egy „új szakaszt” vezet be. (17) A békeszerződés megkötésével, hangzott az érvelés, sikerült az országot kívülről közvetlenül fenyegető veszélyt elhárítani, így a szovjethatalom lélegzetvételnyi időhöz jutott. Úgy tűnt, az ország határain belül sikerült az uralkodó osztály fegyveres ellenállását leverni és ezzel a nyílt konfrontációt elkerülni. „Bátran mondhatjuk, hogy a polgárháború alapján véve befejeződött”, ez volt Lenin – a túlradó optimizmustól nem éppen mentes – véleménye. (18) A forradalom felszámolta a régi államapparátust és az egész országban megszerveződött a szovjetek hatalma. Március végén a Központi Bizottság megállapította, „hogya a hatalom meghódításának az időszaka befejeződött, folyik az alapvető építőmunka.” (19) A romboló szakaszt, amelyben a proletariátusnak a tőke ellen intézett „támadása” és a „vörösgárdista roham” kulminálódott, a „tényleges építőmunka” konstruktív szakaszának kellett felváltania. „A burzsoázia elleni harc a szervezett nyilvántartás és ellenőrzés szakaszába jutott.” (20) Lenin ezzel egyidejűleg elhatárolta magát a tulajdon elleni harctól: „A helyzet lényege tegnap az volt, hogy minél erélyesebben nacionalizáljunk, üssük és agyonüssük a burzsoáziát, letörjük a szabotázst. Ma a vak is látja, hogy többet nacionalizáltunk, többet koboztunk el, többet ütöttünk és törtünk le, mint amennyit össze tudunk számolni.” (21) Ilyen körülmények között a kisajátításnak az eddigi ütemben történő folytatása Lenin szerint a forradalom biztos bukását jelentette volna. A nacionalizálás helyett az üzemek irányításának az elsajátítására szólította fel az ipari munkásságot.

Mivel a szovjethatalom egyedül képtelen „alkotó szervezési feladatokkal megbirkózni”, a régi szakemberek szolgálatait kell igénybe venni és „a tegnapi szabotőröket szolgálókká, (...) adminisztrátorokká és műszaki vezetőkké (...) kell átváltoztatnia”, vélte Trockij. (22) Ahogy kiszolgálták a burzsoáziát, úgy fognak – remélték a bolsevikok – megfelelő fizetés mellett a szocializmus számára is dolgozni. Elsősorban a „művelt tőkésék (...)” közreműködését kell megszereznünk, „akik belemennek az 'államkapitalizmusba', akik képesek azt átültetni az életbe, akik az óriásüzemek okos és tapasztalt szervezőiként hasznára válnak a proletariátusnak.” (23) Lenin azt a nézetet képviselte, hogy „a szocializmust

lehetetlen felépíteni vagy bevezetni anélkül, hogy a trösztök szervezőitől ne tanulnánk” – „szocializmus á la Morgan Rockefeller”, így jellemezte egy bolsevik kritikus maró gúnnyal Lenin elképzeléseit. (24) Arról is szó volt, hogy az újjáépítésbe nemcsak az orosz vállalkozókat és szakembereket igyekeznek bevonni, hanem külföldi erőket is. „Kénytelenek vagyunk a fejlett országoktól a szocialista szervezetek segítségével és a munkások támogatása helyett az ottani burzsoázia és kapitalista értelmiség segítségét igénybe venni.” (25)

Ahhoz, hogy a gazdasági építés folyamatosságát fenntartsák, a bolsevikok a német hadigazdaságéhoz hasonló szigorú munkaalkotmány (Arbeitsverfassung) bevezetését követelték. Ahogyan eddig az egyéni kezdeményezésre és a spontaneitásra szólították fel a munkásokat, úgy most olyan fogalmak kerültek az agitáció középpontjába, mint fegyelem, rend, szervezés és hasonlók. 1918. március 27-én Trockij a moszkvai pártszervezet előtt tartott előadást Munka, fegyelem, rend címmel. Ebben óvott a „kollegialitás túlaradásától” és felszólította a dolgozókat, hogy a „kollegialitás elvének az érvényesülését önmaguk korlátozzák”. (26) Fontos „a munkakötelezettség és a munka iránti tisztelet új tudatának” a kialakítása és azoknak a munkásoknak, akik nem dolgozzák le a teljes munkaidejüket, bíróság elé állítása. Lenin ehhez hasonlóan követelt „vaskezet” a munkásságon belüli ingadozások megfékezésére. „...a mi proletárdiktatúránk a rend, a fegyelem, a munkatermelékenység, a nyilvántartás és az ellenőrzés, a proletár szovjethatalom biztosítása...” – így hangzott az új szakasz alapkövetelménye. (27) 1918 márciusa és májusa között, az új gazdaságpolitika alapelveivel kapcsolatos vita során, a Központi Bizottság elképzelései – mivel ezek az elképzelések szöges ellentétben álltak a forradalmi tradícióval – magán a párton belül is heves elutasításra találtak. A célul kitűzött politika a kapitalizmus restaurációjához vezet – támadták a Központi Bizottságot –, amely a végén magát a szovjethatalmat fogja megszüntetni; csak a gazdasági forradalom határozott továbbvitele garantálja ezzel szemben a szocialista társadalom megvalósítását. Lenin e viták során fejlesztette tovább az államkapitalizmusnak az átmeneti társadalom elméletéhez kapcsolódó megfontolásait és elképzeléseit. (28) Az „államkapitalizmus” fogalma ebben az összefüggésben a bolsevik párt ellenőrzése alatt álló kapitalizmust jelentette. Ennek az lett volna a feladata, hogy Szovjet-Oroszországban a lehető legrövidebb idő alatt bepótolják az ipari fejlettségben mutatkozó lemaradást és elérjék azoknak a technikai termelőerőknek a kifejlődését, amelyek – Marx szerint – a szocializmus előfeltételét alkotják. Lenin legfontosabb alaptételei a következők

voltak: a tőkés termelési és elosztási módszerek felhasználása, polgári szakemberek alkalmazása a vezető funkciókban, szigorú, fegyelmi bizottságok által ellenőrzött munkafegyelem bevezetése, a gazdasági élet erős centralizációja valamint az egyszemélyi vezetés bevezetése. Csak egy ilyen típusú – lényegében a német hadigazdaság mintájára szerveződő – rendszer létrehozása lehetett Lenin szerint az egyetlen gyakorlati lehetőség az elmaradott Oroszország viszonyai között, ott, ahol a kis- és törpetermelés uralkodott, ahol a vasúthálózat és a nagyipar romokban hevert. „Csak az államkapitalizmus fejlesztése, csak a nyilvántartás és ellenőrzés ügyének gondos megszervezése, csak a legszigorúbb szervezettség és munkafegyelem vezet el bennünket a szocializmushoz. Enélkül nincs szocializmus.” (29)

Lenin érvelésében már nem a háború és a forradalom előidézte káoszból indul ki, hanem az ország társadalmi-gazdasági alapstruktúrájából. Az orosz népgazdaság ellentmondásokkal terhelt rendszerét – magyarázta Lenin – öt különböző formáció egymás melletti létezése jellemzi (30): a patriarchális parasztgazdaság (naturális alapokon nyugvó, zárt háztartási gazdálkodás), a kisárutermelés (azok a parasztok, akik gabonát adnak el), a magánkapitalizmus (szabadpiac), az államkapitalizmus (az állami ellenőrzésű tőkés vállalatok) és a szocializmus (nacionalizált üzemek). Az első két – messze túlsúlyos – forma határozta meg az ország agrárjellegét. Minden átmenet nélkül álltak e két formával szemben az eleinte csak feltételezésként létező államkapitalista és szocialista elemek. A gazdaságnak az egységes struktúra hiánya okozta széthullása jelentette az ország iparosításával szemben a döntő akadályt. A kistulajdon által előidézett „kispolgári anarchia” Lenin véleménye szerint a középkorba veti vissza a gazdaságot és gátolja a szocialista fejlődést. A prekapitalista formák által meghatározott gazdasági alapokról – érvelt Lenin – nem lehet közvetlenül a szocializmusba átmenni. Ennek sokkal inkább egy teljesen iparosodott, racionalizált gazdaság vívmányai alkotják az előfeltételét. „A szocializmus elképzelhetetlen a modern tudomány legújabb vívmányai szerint felépített nagytőkés technika nélkül, olyan tervszerűállami szervezet nélkül, amely emberek tízmillióit kötelezi arra, hogy a legszigorúbban betartsanak egy egységes szabályt a termelés és a termékelosztás terén.” (31) Ezért olyan elmaradott országokban mint Oroszország mindenekelőtt a társadalmasult termelést kellett megteremtetni. Ez a társadalmasodás Lenin szerint a (szocialista vagy tőkés) termelés fölötti ellenőrzésben és nyilvántartásban ölt testet. Nagyipari termelésen nyugvó, centralizált és

átszervezett gazdálkodási típus – ez volt az a cél, amely felé a Breszti béke után Szovjet-Oroszország gazdaságpolitikájának orientálódnia kellett.

Ezzel a szemlélettel kapcsolatban felvetődik a kérdés, vajon a célul kitűzött gazdasági rendszer a háttérben milyen társadalmi szerkezetet alakít ki. Lenin nem tett különbséget a kapitalista és a szocialista üzem belső szervezettsége között. Elég gyakran hangsúlyozta, hogy nem a szocializmust és a kapitalizmust kell egymással szembeállítani – hiszen mindkettőben közös a centralizált, nagyméretű termelés –, hanem a szervezett gazdasági szférákat a szétszórt kistermeléssel. A „szervezettség kontra anarchia” formula kitűnően foglalja össze tömör formában Lenin gazdaságpolitikai elképzeléseit. Mivel Lenin szerint a kapitalizmus és a szocializmus közötti strukturális ellentmondást nem gazdasági, hanem politikai téren kell keresni, a szovjet hatalomnak a régi társadalom intézményeihez különféleképpen kell viszonyulnia. Miközben – a marxi tanoknak megfelelően – az államgépezetet szét kell zúzni, a gazdaság szervezettségét ezzel szemben meg kell őrizni. „Ezt az apparátust nem szabad és nem is kell összetörnünk.” (32) A szovjeteknek kell alárendelni és az egész népezsre kiterjedő nyilvántartással és ellenőrzéssel összekapcsolni. Így át tudná venni az új kormányzat az ipari monopóliumokat, kereskedelmi szindikátusokat, bankokat, szövetkezeteket, az alkalmazottak szövetségeit valamint az egész munkaszervezetet, és azokat a saját céljainak megvalósítására használhatná fel. „...ha egy tőkés óriásvállalat monopóliummá válik, ez azt jelenti, hogy az ilyen vállalat az egész népet kiszolgálja.” (33) – erre a velős megfogalmazásra redukálódtak le 1917 és 1918 folyamán a szocialista társadalom gazdasági alapjával kapcsolatos lenini elképzelések. A szocializmus ezek szerint nem más, mint szovjethatalom plusz államkapitalizmus.

Azokat az elképzeléseket, amelyek a lenini koncepcióhoz kapcsolódtak, közvetlenül a forradalom után főként a szakszervezetek képviselői fejlesztették tovább. Az átmeneti gazdaság problémájához kapcsolódó legfontosabb elméleti kiegészítések Ja. Bojarkovnak, a Fémmunkásszövetség elnökének és A. Lozovszkijnak, a Szakszervezetek Központi Tanácsa tagjának a nevéhez fűződnek. Bojarkov az új gazdasági szisztéma társadalmi jellegének a kérdését értelmetlennek tartotta. Érthetetlen volt számára, hogyan jelenthet ki olyat materialista felfogású ember, „hogy Oroszország a szocialista rendszert be fogja vezetni.” (34) A nacionalizálás Bojarkov szerint a jelenlegi feltételek mellett az orosz ipart csak

szétverte. De tiszta tőkés rendszer is lehetetlen. „Nekünk nem a szocialista és nem is a tőkés berendezkedést kell Oroszországban kialakítanunk. Az elmaradott orosz burzsoázia akarata ellenére virágzó, állami szabályozás alatt álló kapitalizmust kell bevezetnünk.” (35) Csak a „virágzó kapitalizmus” biztosíthatja Oroszországban az ipari haladást. Ezzel összefüggésben Bojarkov óvott az – általában a keleti, alulfejlett országokban uralkodó – szocialista illúzióktól. – Lozovszkij hasonlóan érvelt.(36) Tagadta az októberi forradalom szocialista jellegét és a szovjethatalom, „mint a forradalmi demokrácia legszélsőségesebb irányzata” feladatának csak a jobbágyság felszámolását és a paraszti demokrácia útjának az egyengetését tartotta. Szerinte a szocialista gazdálkodási forma Oroszországban tiszta utópia. „Ami biztos: olyan korszakot élünk, amely során a kapitalizmus szervezhető, szabályozható tőkés gazdasággá alakul át.” (37) E szerint az elképzelés szerint a „preszocialista korszakban” a gazdasági újjászervezés lényegét a munkásellenőrzés rendszerével kombinált állami irányító intézkedéseknek kell alkotniuk. Ez korlátozza a vállalkozók hatalmát így hathatós garanciák épülnének be a munkások védelmére a termelési és elosztási folyamatba. Bojarkovval és Leninnel Lozovszkij megegyezett tehát abban, hogy Szovjet-Oroszországban nem a termelési eszközök szocializálása van napirenden, hanem a tőkés gazdasági struktúra többé vagy kevésbé módosított formájának fenntartása. Az átmeneti gazdaság bolsevik elmélete minden korábbi variánsában ez volt az alapvetően közös gondolat.

A Baloldali Kommunisták átalakítási programja

A Központi Bizottság megpróbálta a pártot, a végrehajtó hatalmat és a munkásszervezeteket az új kurzus számára megnyerni és hozzákezdett az első államkapitalista kísérletek megvalósításához. Ezalatt a bolsevik vezetők egy másik csoportja, amely a párt csúcsvezetését „jobboldali evolúcióval” vádolta és ezért magát Baloldali Kommunistának nevezte, saját programmal állt elő az új politikával szemben. A Baloldali Kommunisták, akik között N. I. Buharin, G. J. Lomov, V. V. Oszinszkij, E. A. Preobrazsenszkij, G. U. Pjatakov, K. B. Radek és M. S. Urickij játszott a vezető szerepet, eredetileg mint a Központi Hatalmakkal kötendő békeszerződés ellenzői léptek fel, majd 1918 februárjában saját politikai elképzeléssel, önálló frakcióként szerveződtek meg. (38) A békekötés számukra döntő nemzetközi pozíciókról való lemondást jelentett, amely elkerülhetetlenül magának a forradalomnak a szocialista jellegét veszélyeztette. (39) Annak érdekében, hogy a veszély kialakulását megakadályozzák, a

Baloldali Kommunisták március elején minden a párt- és az államapparátusban betöltött felelős funkcióból visszaléptek. Úgy alakultak meg, mint „tényleges és felelős proletárellenzék”, amely az orosz proletariátus egyedüli élcsapatának tekintette magát. A Moszkvai Területi Iroda formájában olyan szervezési központtal rendelkeztek, amely együttműködött minden csoporttal, amely támogatta elképzeléseiket. A „Kommuniszt” című lap hasábjain fejtették ki saját politikai irányvonalukat. (40) Miután a Baloldali Kommunistáknak nem sikerült a Breszti szerződés aláírását és ratifikálását megakadályozniuk, annak a lehetőségét kezdték el keresni, hogy legalább Szovjet-Oroszországban tovább folytathassák a forradalmi offenzívát, és hogy az országot nehéz gazdasági és politikai helyzete ellenére a szocializmus felé vezessék. Teljesen más premisszákból indultak ki, mint Lenin, Trockij illetve ezek követői. Ahogy illúzióknak tartották a lélegzetvételenyi szünet elméletét – mivel félreismerték az imperializmus agresszív természetét –, ugyanúgy kétségbe vonták az orosz burzsoázia tényleges kapitulációját mindaddig, amíg az gazdasági hatalommal rendelkezik. Kijelentették, hogy „a burzsoázia felett aratott győzelem nem lehet rövid történelmi időszak eredménye, hogy addig amíg a legfontosabb termelési eszközök nem kerülnek a proletariátus kezébe és a szocialista termelés nem indul be, a burzsoázia (...) minden nehézségünket ki fogja használni annak érdekében, hogy megkísérelje a munkás- és parasztkormány szétkergetését, és megszerezze a politikai hatalmat”. (41) Ezzel egyidejűleg rámutattak, hogy „amíg az imperializmus uralkodik körülöttünk, az orosz burzsoázia segítséget kaphat a külföldi tőkétől és újult erővel fog majd szembeszállni a szovjethatalommal”.

Ezeket a téziseket felhasználva (amelyekből – követve a permanens forradalom elméletét – a polgárháború előrejelzését is kiolvashatjuk) a Baloldali Kommunisták élesen kritizálták azt a lenini koncepciót, mely szerint a nemzeti és nemzetközi burzsoáziával illőszakonként együtt lehet működni. Főként a Lenin által oly intenzíven propagált államkapitalizmust utasították el. Szerintük az államkapitalizmusnak már az elméleti magalapozása is a marxizmus karikírozása, mivel egy későkapitalista struktúrát szocialista államformával igyekszik összekapcsolni. Az államkapitalizmus Buharin szerint (42) a gazdasági folyamatok racionalizálása – a termelés szabályozása, a szabadpiac megszüntetése, az állami ellenőrzés stb. – ellenére is csak a kapitalizmus magasabban fejlett formáját jelenti, amely nem sérti a polgári tulajdon- és uralmi viszonyokat. Amíg az egyéni tulajdont fel nem váltja a kollektív tulajdon, az állam a maga részéről mint „kollektív ösztökés”, mint gazdálkodó

szubjektum működik. Az államapparátussal összeolvadt finánc-tőke gyakorolja a központi politikai hatalmat. A Baloldali Kommunisták véleménye tehát az volt, hogy a kormány által végrehajtott gazdaságpolitika hosszabb távon valódi államkapitalista fejlődéshez fog vezetni Oroszországban. Ilyen veszélyt láttak mindenekelőtt az állami üzemek trösztökben való egyesítésében, a vállalkozóknak és a szakértelmiségnek a tröszti vezetésében való részvételében valamint a részvények és a kötvények kibocsátásában. Úgy vélekedtek, hogy ez a fejlődés a finánc-tőke gazdasági, majd politikai hatalmát teremti meg és végül a polgári társadalom létrejöttéhez fog vezetni szovjetország földön.

Az államkapitalista gazdasági formával összekapcsolódó módszerek – Oszinszkij szerint – széttörik a munkásság osztályszolidaritását és a termelési folyamat passzív elemévé változtatják azt. Ennek a megvalósulásához mindenekelőtt a Rendkívüli és Teljhatalmú Komiszárok rendszere járul hozzá, mivel ez a rendszer a spontán kezdeményezéseket és az alulról jövő demokráciát az irányítás bürokratikus centralizációjával helyettesíti. Ugyanezzel az eredménnyel – a passzivitás kifejlesztésével – jár a felülről kikényszerített, a bürokratikus intézmények által ellenőrzött munkafegyelem bevezetése is. Ha a munkaintenzitás növeléséről van szó, „a munkásszervezeteknek maguknak kell bizonyos normákat megállapítaniuk és azokat ellenőrizniük. A munkaintenzitás növelésénél azonban sokkal fontosabb a munka termelékenységének az emelése, amely elsősorban a műszaki szakembergárdától és a munkások szakmai képzettségétől függ. Az új gazdaságpolitika keretei között alkalmazott bérezési rendszerek: az akkord- és darabbér, de különösen a Taylor-rendszer Oszinszkij szerint nemcsak a munkásszolidaritás ellen irányul, hanem elősegíti a kispolgári anarchia felszínre kerülését, amelyet pedig éppenhogy le kellene küzdeni. Már a nagyiparnak kiszegazdaságokra való széthullása és a munkások között a növekvő munkanélküliség miatt kialakuló konkurencia is a kispolgári tendenciákat erősíti. A darabbér-rendszer, amely a „kopejkára való vadászatra” nevel és a közvetítő kereskedelemnek kedvez, hasonló irányba mutat. Az olyan szubjektív módszerek, mint az agitáció, az ellenőrzés, a fegyelmi bíraskodás stb. aligha jelentenek kiutat. Ehelyett az objektív gazdasági tényezők újjászervezése a fontos. A szétzilálódott orosz gazdaság elemzése alapján Oszinszkij levonta a végkövetkeztetést, miszerint „korszakunk alapvető kérdése a termelés és a társadalmi csere megszervezése”. Másrészt ettől függ a munka alkotmányának (Arbeitsverfassung) kérdése és „kétharmad vagy háromnegyed részben a munka termelékenysége” is. (43)

A Baloldali Kommunisták – név szerint Oszinszkij – által 1918 tavaszán kidolgozott gazdasági program abból indul ki, hogy egyedül a munkásság érdekelt a szocializmus létrehozásában és egyedül ez az osztály képes létre is hozni azt. „Nem azért vagyunk, hogy a ‘szocializmust a tröszti igazgatók irányítása alatt építsük fel’. Azért vagyunk, hogy a proletárszocializmust a munkások osztályalkotó erejével és ne az ipar kapitányainak a parancsaira építsük fel. (...) A szocializmust és a munka szocialista szervezetét vagy a proletariátus maga hozza létre, vagy egyáltalán nem jön létre.” (44) Ezért a munkásságnak részben önállóan is kell gazdasági apparátus felett rendelkeznie. Emellett azonban igénybe kell vennie a polgári szakemberek szolgálatait, úgy, hogy közben meg kell őket fosztani korábbi szervezési és osztálykapcsolataiktól és képzettségüknek megfelelően kell őket megfizetni. „Magas jövedelmű társadalmi munkás” – így képzelte el Oszinszkij a szakértelmiséget a szocialista átmeneti gazdaságban. Legfőképpen a kommunális és állami üzemek személyi állományára kell támaszkodni, mivel ezek az emberek bizonyos indíttatást hoznak magukkal a közösségi-társadalmi munkára és inkább készek arra, hogy a szocializmus építésénél együttműködjenek.

A szocialista gazdaságpolitika középpontjában – vélte Oszinszkij – az ipar teljes nacionalizálásának kell állnia. A szocializmus nézete szerint csak az államhatalomként szerveződő, az egész termelési apparátus afelett korlátlanul rendelkező proletariátusra épülhet. Ahhoz, hogy a nacionalizálás ne pusztán formális legyen, két feltétel teljesülését tartotta elengedhetetlenül szükségesnek. Egyrészt a szocialista államhatalmat, másrészt a nacionalizált üzemek igazgatási struktúrájának a kiépítését, amely a termelés fölötti tényleges rendelkezést garantálja a munkásoknak. A proletariátusnak a burzsoázia fölötti, pusztán politikai hatalma anélkül, hogy az ne lenne összefüggésben a gazdasággal, azaz a termelési szervezettel, instabil. A szovjethatalom csak az üzemi alapokon megvalósuló radikális demokrácia bázisán létezhet.

Ezekből a premisszákból kiindulva javasolta Oszinszkij a népgazdaság szocialista irányítási rendszerének a kiépítését. E rendszer alapvető vonásait a következőképpen foglalhatjuk össze (45): minden nagyüzem irányítását demokratikusan választott szerv gyakorolja, amelyben az illető üzem valamint a szovjetek és a tömegszervezetek munkásai egyértelmű többséggel rendelkeznek. A technikai-adminisztratív üzemi, értelmiség az igazgatási szervekben egyharmados arányban vesz részt és a végrehajtott funkciók gyakorlásában teljes autonómiát

kap. Az üzemigazgatóság jelöli ki, a műszaki és a kereskedelmi igazgatót, akik személyét a legfelsőbb szerveknek jóvá kell hagyniuk. Az igazgatóság az adott terv keretein belül összességében önálló, a felsőbb szervek pusztán ellenőrzik a tevékenységét. – Az összgazdaság irányítása a már 1918 tavaszán kialakulóban levő gazdasági tanácsrendszer kezében van. A tanácsrendszer csúcán a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács ill. amelyet az ország gazdasági tanácsainak bizonyos időközönként összehívott összorosz kongresszusa választ mert. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács feladatainak végrehajtásában a területi népgazdasági tanácsok hálózatának a segítségére számíthat, e területi tanácsok egyben egy sor kisebb gazdasági szovjet központját alkotják. A gazdasági tanácsrendszer alapjául a „demokratikus centralizmus” szolgál, amellyel a bürokratikus centralizációt éppúgy ki lehet küszöbölni, mint a munkásellenőrzés centrifugális törekvéseit. Az ipar anyagi eszközeit a „központosított társadalmi könyvelőség” utalja ki, amely a régi bankapparátusra támaszkodik, de egységes, pénz nélküli elszámolási rendszerben dolgozna. Annak érdekében, hogy az orosz gazdaság újra mozgásba lendüljön, végső soron minden eszközt néhány kulcsterületre kell koncentrálni. Ilyenek a nagyipar, a vasúthálózat, a mezőgazdasági gépgyártás és hasonlók. Az összes gazdasági tevékenység kereteit munkaterv jelöli ki, amely adatokat tartalmaz többek között a rendelkezésre álló eszközökről, a szükséges beruházásokról, azok térbeli és időbeni megoszlásáról valamint az egyes gazdasági ágak közötti arányairól. – Ezeknek az – Oszinszkij által részletesen kifejtett és megalapozott – szervezeti elveknek a segítségével olyan „egységes, összefüggő, tudatosan és tervszerűen vezetett társadalmi szervezetté” kellene az orosz gazdaságnak válnia, „amely a társadalom pontosan számbavett szükségleteinek a kielégítésén dolgozik”. (46)

Oszinszkij érvelésében újra világossá válnak a lenini állásponttal szembeni különbségek. Mindketten a gazdaság szétzilálódásából indultak ki és mindketten a szervezőmunka szükségességét hangsúlyozták. Míg azonban Lenin a technikai-dologi oldalt úgy állította a középpontba, hogy a társadalmi dimenzió figyelmen kívül maradt, Oszinszkijnél ugyanez mint a szocialista forradalomnak alárendelt elem jelent meg. Miközben a lenini koncepció úgy számolt, hogy a gazdaságot először csak annak tőkés alapjain hozhatja mozgásba és a szocializmust majd csak valamikor a jövőben tudja bevezetni, Oszinszkij szerint már a gazdasági újjáépítésnek is a szocialista elveket alapul véve kell végbe mennie. Oszinszkij meg volt győződve arról, hogy összhangban van Marxszal, aki a forradalmat a gazdasági

válságból vezette le.

A szocialista gazdasági szervezet kezdeményei

A bolsevik gazdaságpolitika tartalma körüli viták kimenetelét elsősorban az ipar objektív helyzete határozta meg; amelyhez a vezető köröknek is alkalmazkodniuk kellett, ha nem akarták, hogy a dolgok irányítása teljesen kicsússzon a kezeik közül. Itt zajlottak le a döntő csaták a vállalkozók és a munkások között. Az államkapitalista próbálkozások rendszerint azoknak a munkásoknak az ellenállásán feneklettek meg, akik hatalmi helyzetüket arra használták fel, hogy a gyártulajdonosokat gazdasági pozícióikból kiszorítsák. Míg az utóbbiak az októberi forradalom előtt főként a kizárás és a termelés-visszafogás eszközével védekeztek, most gyakran egyszerűen sorsára hagyták üzemüket és úgy várták a forradalom összeomlását; vagy szabotálták a rendelkezéseit. A központi irányítás és a helyi szovjetek számára nem maradt más hátra, mint az, hogy az illető üzemet államosítsa és az irányítását átvegye. Így a szovjethatalom a gazdaságpolitikai eszközöket már nem választhatta meg szabadon. V. P. Miljutyin a párt vezető gazdasági szakembere megerősítette, „hogy a nacionalizálás alulról indult el és a szovjet felső vezetés túl későn kapott észbe ahhoz, hogy a folyamatot ellenőrizhesse, jöllehet jónéhány rendelkezés született, amely megtiltotta a helyi szervezeteknek, hogy önállóan hajtsák végre a nacionalizálást.” (47)

Ebben a helyzetben ült össze 1918. május 25-én a Népgazdasági Tanácsok I. Összoroszországi Kongresszusa, a szocialista építés irányadó grémiuma, azzal a céllal, hogy a nacionalizálás további formáiról, menetéről és tempójáról döntsön. Az alapvető kérdésben általános volt az egyetértés. Minden, a kongresszusi viták során kialakult frakció követelte, hogy az ipar nacionalizálását következetesen hajtsák végre; az egyes üzemek többé-kevésbé véletlenszerű államosításáról térjenek át teljes iparágak szisztematikus nacionalizálására. Kezdetben a fémfeldolgozó- és a gépiparra valamint a vegyiparra, a kőolaj- és textiliparra gondoltak. (48) Hosszadalmasabb vita a nacionalizált üzemek ipari irányítási rendszerének kérdése körül alakult ki. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnöksége egy Lenin által jóváhagyott tervezetet nyújtott be, amely értelmében az irányításnak kinevezett komiszárookra kell támaszkodnia, és szigorúan központosítottá kell válnia. (49) A tervezettel szemben felvetették, hogy visszaélésekhez, zavarokhoz vezethet; egyébként is képtelenség Oroszországban 3000-4000 rátermett komiszárt találni és végülis

ugyanazokhoz a munkásokhoz kellene fordulni, akik az adminisztratív funkciókat eddig is gyakorolták, de úgy, hogy közben megszabadulnának a dolgozók ellenőrzésétől. A kritikusok alapvető ellenvetést is tettek. Oszinszkij úgy vélte, hogy a „tervezet szerzői a proletárdiktatúrát gazdasági területen úgy értelmezik, mint egyes személyek diktatúráját. Ilyen rendszerben a tömegeket kizárnák a gazdasági építésben való közvetlen részvételből”. (50) Végülis a kollegialitási és választási elv képviselői –akikhez mindenekelőtt az uráli delegátus és a textilipar küldöttei tartoztak – kerekedtek felül a diktatúra szükségességének a képviselőivel szemben. Lenin még a kongresszus alatt is erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az idevágó határozatot abban az értelemben befolyásolja, hogy a nagyüzemek feletti ellenőrzési hatalmat a központnak engedjék át és hogy az egyszemélyi vezetést részesítsék előnyben. A »Rendelet a nacionalizált üzemek irányításáról« végleges formája a központnak csupán azt a jogát hagyta meg, hogy a lenről felállított jelölteket jóváhagyja. (51)

A közvetlen munkásdemokrácián alapuló szocialista gazdasági alkotmány képviselői minden más fontos kérdésben érvényesíteni tudták álláspontjukat. Így bár az I. Népgazdasági Kongresszus követelte az általános munkakötelezettség, a keményebb munkanormák és a szigorú munkafegyelem bevezetését, ellenőrzési jogosítvánnyal mégis az üzemi bizottságokat és a szakszervezeteket ruházta fel. (52) Az árucserre terén „az egy társadalmi ellátó-apparátus létrehozására irányuló energikus munka” folytatását jelölte meg feladatként, hogy ezen a módon lépésről-lépésre leépítse a magánkereskedelmet. A tömegfogyasztási cikkek monopolizálását a tartós árak és a természetes cseréhez való átmenet rendszerével kívánták támogatni. A pénzügyrendszert fokozatosan „társadalmi könyvvitel” váltotta volna fel. (53)

Miután az I. Népgazdasági Kongresszus proklamálta tervszerű nacionalizálást és az ipar munkásigazgatásának a kiépítését, gyors lépések következtek az újjászervezésben. Az új határozatok alapján már 1918. június közepén az OSZFSZK tulajdonává nyilvánították a kőolajipart, a kohó- és gépipart és a vegyipar nagyüzemeinek egy-egy csoportját. (54) Június 28-án a kormány elrendelte néhány iparág és az összes nagyüzem teljes nacionalizálását. A vállalatokat eleinte „az eddigi tulajdonosoknak díjmentes bérbeadás formájában” akarták „haszonélvezetre” átadni, aholis megmaradt a jövedelemre vonatkozó jogosultságuk; mivel a tulajdonosokat ezenkívül kötelezték arra, hogy üzemüket a korábbiakhoz hasonló módon vezessék tovább, tulajdonképpen csak formálisan fosztották meg őket

tulajdonosi jogcímüktől. A dekrétum ugyanakkor azonban felszámolta az ipar szocialista alapokon való újjászervezésének minden jogi akadályát. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács szeptember 14. és 23. között megrendezett plenáris ülésén közölték, hogy – előzetes számítások szerint – összesen kb. ezer vállalat ment át a szovjet hatalom tényleges rendelkezési jogába. (56) Rikov a II. Népgazdasági Kongresszuson (1918. december 19-27.) a nacionalizált üzemek számát 1125-ben jelölte meg. A kongresszus megállapítása, mely szerint az „ipar nacionalizálása lényegében befejeződött”, legalábbis a nagyiparra vonatkozóan igaz volt. (57)

A munkásadminisztráció kiépítése a fokozódó nacionalizálással párhuzamosan zajlott. Itt a döntő szerepet az üzemi bizottságok játszották. A területi népgazdasági tanács és az illető szakszervezet gyakran lemondott arról, hogy jelölteket állítson, így az üzemi kollektíva képviselői már csak ezért is többségbe maradtak. A választott üzemigazgatóság kijelölésének és összetételének a központtal való jóváhagyására eleinte csak a lehető legkevesebbszer került sor. Ennek ellenére sikerült az üzemek és teljes iparágak egyre nagyobb csoportját egységes vezetés alatt összefogni. Ezt azok a termelési osztályok fő- és központi bizottságok végezték, amelyekre a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács tagolódott. (58) Ezzel egyidejűleg arra vonatkozóan is történtek próbálkozások, hogy a regionális és a helyi népgazdasági tanácsok rendszerét kiépítsék.

Ameddig azt a politikai és katonai folyamatok engedték, a termelés technikai-szervezési feltételeit fokozatosan javítani lehetett. Miután a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács az összes statisztikát egy kézbe koncentrált, meg voltak a – Lenin által oly régóta követelt – számbavétel és ellenőrzés dologi feltételei. A vezető szervek hozzákezdtek az egyes iparágak finanszírozási terveinek és termelési programjainak a kidolgozásához. 1918 őszég például nyilvánosságra hozták a Petrográdi Kerület fémfeldolgozó iparának az első féléves tervét. Előkészületben volt egy az egész nagyiparra kiterjedő általános munkaterv is. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács a fennmaradó iparágakat, nevezetesen a kereskedelmi szervezeteket lépésről-lépésre próbálta meg bevonni a nacionalizálásba és a tervszerű irányításba. (59)

A polgárháború és a fegyveres intervenció azonban erőszakkal véget vetett azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek az egész ipar és azután a gazdaság még fennmaradó részének a szocialista átalakítását célozták meg. Abban az időben, amikor az I. Népgazdasági Kongresszus a

szocializmus közvetlen megvalósításáról szóló határozatokat meghozta, Oroszország, mint egységes gazdasági organizmus nem létezett. Lengyelországon, Litvánián, Lettországon és mindenekelőtt Ukrajnán kívül – e területeket a szovjethatalom a Breszti békeszerződés értelmében elveszítette –, most olyan ipari és nyersanyagokban gazdag területek is antibolsevista uralom alá kerültek, mint az Ural, a Volgavidék, Szibéria, Turkesztán, a Kaukázus vagy a Donyec-medence. Ezeknek a területeknek a nyers- és tüzelőanyaga nélkül Észak- és Közép-Oroszországi, tehát azoknak a területeknek az ipara is termeléképtelen volt, amelyek az egész polgárháború folyamán szovjet igazgatás alatt maradtak. Szovjet-Oroszország teljes elszigeteltsége a gazdasági viszonyok bizonytalanságával párosult. A központi hatalom sohasem tudta pontosan, milyen területekkel fog a következő napon rendelkezni. Oroszország európai területének csak az egy kilencede, lakosságának pedig az egy hatoda állt megszakítás nélkül a bolsevikok ellenőrzése alatt. Ezenkívül a vasúthálózat legnagyobb része – eleinte 60, később 80 százaléka – állandóan az ellenség kezén volt. Amíg az orosz ipar a szovjethatalom fennhatósága alatt maradt, addig a hadviselés szükségszerűségéhez kellett alkalmazkodnia. Először a fegyvergyártás terén, rövidebb később az egész gazdaságban katonai rendszert vezettek be. A Vörös Hadsereg ellátásáért felelős Rendkívüli Bizottság és a Honvédelmi Tanács, amelynek minden egyéb igazgatási szervet alárendeltek, komiszárok segítségével vezette a gazdaságot. A komiszárok abszolút teljhatalommal rendelkeztek. Ilymódon a munkásszervezeteket gyakorlatilag végrehajtó szervekké degradálták. A II. Népgazdasági Kongresszus 1918. december végén úgy próbált meg számot vetni a megváltozott helyzettel, hogy legalizálta a diktatúra elvét az orosz iparban. (60) A tanácsok rendszerét a gazdaságban – éppúgy, mint a politika terén – az irányítási funkciók szélsőséges centralizációja révén bürokratikus igazgatási szervezet váltotta fel. A létért folyó küzdelem, amelyet a szovjethatalom 1918. nyarától folytatni volt kénytelen, az eredetileg konstruktív programot egyre inkább a hadsereg és a lakosság mind égetőbb szükségleteinek a kielégítését szolgáló szükségintézkedések halmazává tette. A termelés szocialista újjászervezésének a helyébe „a fogyasztás szabályozásának a rendszere lépett az ostromlott erőd viszonyai között” (61): az úgynevezett hadikommunizmus. (62)

JEGYZETEK

1 A tanulmány az 1967-ben a, **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas** (15. kötet, 2. füzet 209-236) című folyóiratban **Wirtschaftspolitische Alternativen der Sowjetmacht im Frühjahr und Sommer 1918** címmel megjelent mű erősen lerövidített változata.

2 A bolsevik hatalomátvétel idején uralkodó oroszországi állapotok kitűnő leírását találhatjuk Ju. Larin és L. Kricman **Ocserk hozjajsztvennoj zsirnyi i organizacija narodnogo hozjajsztva Szovjetszkoi Ruszi 1917-1920**, (Moszkva 1920) című művében, 5-8. o.

3 I. I. Szkvorcov-Sztyepanov, **Ot rabocsego kontrolja k rabocsemu upravljenyiju**, Moszkva 1918, 5-6. o.

4 Vö. A. M. Pankratova, **Fabzavkomy Russzii v borbe za szocialiszticeszkujy fabriku**, Moszkva 1923

5 A dekrétum szövegét újból kiadták in: **Dekrety Szovjetszkoi Vlasztyi**; eddig három kötet jelent meg, Moszkva 1957-1964; ezt a részt lásd: 1. kötet 83-89. o.

6 **Sesztoj Szjezd RSZDRP(b). Avguszt 1917 goda. Protokoly**, Moszkva 1958. 257-260, Magyarul: **Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai**. I. rész 434-440. o.

7 **Dekrety...** I. kötet 230. o.

8 **Dekrety...** I. kötet 386-387. o.

9 **Dekrety...** I. kötet 396-397. o.

10 Vö. ezzel **Trudy I Vszerusszijszkogo Szjezda Szovetov Narodnogo Hozjajsztvo, Sztenograficeszkij otcot** (a következőkben: Trudy I.) Moszkva 1918, Mindenekelőtt Radek és Lomov referátumát a Breszti béke következményeiről. 14-27. o.

11 **Trudy I**, 235. o.

12 **Fabricsno-zavodszkaja promislennoszt' v priode 1913-18 gg.** Moszkva 1926, 23. o.

13 Idézet I. D. Mihajlov, **Evoljucija russzkogo transzporta 1913-25 gg.** című művéből. Moszkva 1925, 78. o.

14 A szovjethatalmat fenyegető gazdasági válság

veszélyéről kitűnő könyvet írt W. H. Chamberlin. (**Die russische Revolution 1917-21**, I-II, Frankfurt am Main, 1958, I. kötet, 383-395)

15 **Lenin Összes Művei** (a továbbiakban LÖM) 36, 175. o.

16 L. D. Trockij, **Szocsinyenyija**, (a továbbiakban Trockij...) Moszkva, Leningrád, 1-17, kötet, 1. kötet 165. O.

17 **LÖM** 36, 560, 62. jegyzet. Vö. „A szovjethatalom soronlevő feladatai” című cikk tervezetei, **LÖM** 36, 519-528. o.

18 **LÖM** 36, 219. o.

19 **LÖM** 36, 560, 62. jegyzet

20 **LÖM** 36, 526. o.

21 **LÖM** 36, 275. o.

22 **Trockij...**, 1. kötet 162. o.

23 **LÖM** 36, 286. o.

24 **Trudy I**, 62. o.

25 **LÖM** 36, 130. o.

26 **Trockij...**, 1. kötet 163. o.

27 **LÖM** 36, 245. o.

28 Itt utalhatunk Leninnek a forradalom előtt kidolgozott elképzeléseire is. Vö. **Elvi tételek a háború kérdéséről, A Nemzetközi Szocialista Bizottsághoz és a világ valamennyi szocialista pártjához intézett felhívás téziseinek fogalmazványa** című művekkel, in: **LÖM** 30, 205-214, és 263-274, valamint mindenekelőtt a három programadó művel, az **Állam és forradalommal, a Fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene** valamint a **Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?** című műveivel, in: **LÖM** 33, 1-110 és **LÖM** 34, 125-201 és 289-338. o.

29 1918 tavaszán Leninnek az államkapitalizmus problémájához kapcsolódó legfontosabb hozzászólásait az Összoroszországi Végrehajtó Bizottság előtt mondott beszédeiben, valamint **A „baloldali” gyerekességről és a kispolgáriasságról** írt **Pravda**-cikkből találhatjuk, in: **LÖM** 36, 225-258 és 265-295. o.

30 **LÖM** 36, 277. o.

31 Uo. 281. o.

32 **LÖM** 34, 309. o. (**Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?**)

33 **LÖM** 34, 193. o.

34 Ja. Bojarkov, **Indusztriya i proletariat**, in: **Vesztnyik metalliszta** (1918) 4-6. szám

35 Ja. Bojarkov, **Problemy demobilizacii**, in: **Vesztnyik metalliszta** (1918) 2. szám

36 A. Lozovszkij, **Rabocsij kontrol'**, Moszkva, 1918, 5. o.

37 **Trudy I**, 30. o.

38 Vö. **Tezisz y szovremennom momente, predlozsenyye VII. partijnomu szjezdu gruppoj protyivnyikov zakljucsenyija mira**. A téziseket a Központi Bizottság tagjai írták alá: G. Oppokov (A. Lomov), N. Buharin, A. Bubnov valamint V. Szmirnov, a Moszkvai Területi Iroda tagja, és I. Stukov, M. Bronszkij, V. Jakovlev, A. Spunde, M. Pokrovskij, G. Pjatakov, M. Urickij. Nyomtatásban in: Lenin Összes Művei (orosz) 22. kötet, 559-561. o.

39 Hasonló álláspontot foglalt el a kérdéssel kapcsolatban Rosa Luxemburg is: „A Breszti béke a valóságban nem volt más, mint az orosz forradalmi proletariátus kapitulációja a német imperializmus előtt.” Luxemburg mindazonáltal a nemzetközi és főként a német proletariátust tette felelőssé a bolsevikok végzetes helyzetéért. Történelmi megoldásnak „a német imperializmus hátában kitörő felkelést, a német tömegek felkelését (tekintette), amely jeladás lett volna a népiertás forradalmi befejezésére”. Vö. mindenekelőtt **Die Russische Tragödie** in: **Spartacus**, 11. szám, 1918 szeptember; újabb kiadásban in **Spartakusbrieft** a NSZEP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet gondozásában. Berlin 1958, 453-460. o.

40 A Moszkvai Területi Iroda – MOB – irányította 1917-18-ban a Központi Moszkvai Ipari Terület összes pártszervezetének a munkáját és ezért nagy befolyást gyakorolt a párt egészére. Az irodához tartozott többek között G. I. Lomov (Oppokov), I. N. Sztukov, T. V. Szapronov és V. N. Jakovleva. Az MOB által kiadott elméleti hetilap, a **Kommuniszt** először 1918. április

20-án jelent meg, N. I. Buharin, V. V. Oszinszkij, K. Radek és V. M. Szmirnov szerkesztésében. Az 1918. júniusi szám (az utolsó) még mint a „**Baloldali Kommunisták csoportjának a lapja**” jelent meg.

41 I. T. S., **V bor’be s kontr-revoljuciej**, in: **Kommuniszt** (1918) 4. szám 1. o.

42 N. I. Buharin, **Nyekatoryje oszovnyyje ponjatyija szovremennoj ekonomiki**, in: **Kommuniszt** (1918) 3. szám, 8-11. o.

43 N. Oszinszkij, **O sztroityel’sztve szocializma**, 1. és 2. rész, in: **Kommuniszt** (1918) 1. szám 12-16, 2. szám 5-11. o., valamint **Prijamyje otvety**, in: **Kommuniszt** 2. szám, 16-18. o.

44 N. Oszinszkij, **O sztroityel’sztve szocializma**, in **Kommuniszt** 2, szám 5-6. o.

45 Uo. 711. o. .

46 N. Oszinszkij, **Sztroityel’sztvo szocializma**, Moszkva 1918, 39. o.

47 Miljutyin, **Isitorija ekonomicseszkiego razvityija**, Moszkva 1928, 110. o.

48 **Trudy I**, 473. o.

49 **Trudy I**, 339-363, és 256-257. o.

50 N. Oszinszkij, **Sztroityel’sztvo...**, 99. o.

51 **Trudy I**, 477-481. o.

52 Uo. 473-474 és 481-482. o.

53 Uo. 477 és 483-484. o.

54 **Szobranije uzakonenyij** (1918) 45. szám és 47. szám; **Dekrety...II**, 245-246. o.

55 **Dekrety...**, II. kötet 498-503. o.

56 **Sztenograficseszkiy otcot plenuma V.S.N.H.** 14-23. szentyabrja 1918 g., Moszkva 1919, 11. o. Pontosabb adatok találhatóak in: **Sztatyiszticseszkiy jezsegodnyik** 1918-1920 g, 2, kötet, Moszkva 1922, 352-353. Ezek után 1918 szeptember elsején már 3134 vállalat volt állami tulajdonban, ezek közül azonban csak 1852 üzemelt.

57 Trudy II **Vszerusszijszkovo Szjezda Szovetov. Narodnoje hozjajsztvo. Sztenograficeszkij otcsoť**, (a következőkbe Trudy II), Moszkva 1919, 45-46 és 392. o. Az 1125 nem az iparágak egészére vonatkozó adat.

58 Vö. Miljutyin, **Nacionalizacija promyslennosztyi**, in: **Oktyabrszkij perevorot i diktatura proletariata**, Moszkva 1919, 104-105. o.

59 N. Oszinszkij, **Obscsije zadacsie ekonomiceszkoj diktatury i oszovnye etapu ekonomiceszkogo sztroityelsztva**, in: **Oktyabrszkij perevorot**, 90-91. o.

60 **Trudy II**, 207-211, 392 és 402-403. o.

61 L. Trotzki, **Verratene Revolution**, Zürich, 1957, 24-25. o.

62 A fogalmat Lenin – A. A. Bogdanov egy meghatározása nyomán – 1921-ben használta először. Vö. a **Voennyj kommunizm i gaszudarsztvennyj kapitalizm** című fejezetet Bogdanov **Vaproszy szocializma** c. (Moszkva 1918) könyvében. – Lenin azt írja: „A ‘hadikommunizmus’ nem volt és nem is lehetett a proletariátus gazdasági feladatainak megfelelő politika. Ideiglenes rendszabály volt.” LÖM 43, 202. o., Vö. „**Anyagok a OK(b)P X. Kongresszusához**”, „**A terményadóról**” című **brosúra tervezetei** és „**Anyagok a X. Összoroszországi Konferenciához**”, in: LÖM 43, 341-352, 357-366 és 383-387. o.

Branko Horvat:

Munkásönigazgatás az üzemekben

Az önigazgatás fejlődése

Az önigazgatás kétségkívül jellegzetesen jugoszláv intézmény. Társadalmi önkormányzattá továbbfejlesztve a jugoszláv szociálökonomiai rendszer legfontosabb intézménye. A jugoszláv társadalomtudósok egybehangzó véleménye, hogy önkormányzat nélkül nincs szocializmus. (1) E szerint az elképzelés szerint a szocializmus sorsa az önkormányzat megvalósíthatóságától és teljesítőképességétől függ.

Az önigazgatás nem jugoszláv találmány. Az intézmény fejlődését a múlt század elejétől követhetjük nyomon. (2) A Párizsi kommun óta minden társadalmi forradalom az önigazgatás eszméjét próbálta megvalósítani. 1941-ben, a jugoszláv felkelés kitörésére a munkások már az ország különböző pontjain magukhoz ragadták a gyárak ellenőrzését. (3) A központi tervezés bevezetése visszavetette az önigazgatás eszméjét. 1949-ben azonban új életre kelt, az év vége felé 215 nagyobb vállalatnál hoztak létre tanácsadó testületekként működő munkástanácsokat. 1950 júniusában adták ki azt a törvényt, amellyel elkezdődött az önigazgatás korszaka.

Az önigazgatás alapvető szervezési elvei több mint egy évtizedig változatlanok maradtak: egy vállalat munkásai és alkalmazottai együtt alkotják a munkáskollektívát („radni kollektiv”) (4). A kollektíva titkos szavazással választja meg a munkástanácsot („radnicki savjet”). A munkástanácsnak 15-20 tagja van, akiket eredetileg egy éves – a legutóbbi időkben két éves – időszakra választottak. A tanács politikai testület, egy-két havonta ül össze. Itt választják meg az igazgatási választmányt („upravni odbor”) mint végrehajtó szervet. A választmánynak 3-10 tagja van, a tagok háromnegyedének a termelésben foglalkoztatott munkások közül kell kikerülnie. Az igazgató a fő végrehajtó szerv és hivatalból tagja az igazgatási választmánynak.

Az önigazgatás bevezetését – különösen külföldön – éles kritika és szkepszis fogadta. Azt mondták, hogy az önigazgatás aláássa a fegyelmet, a munkások az egész profitot mint munkabért felosztják maguk között és ezzel csökken a gazdaság növekedési potenciálja. Ward 1955-ben kijelentette, hogy a munkásoknak a tanácsok választása során nincs valódi választási lehetőségük, és a tanácsok által vállalt akciók konfliktusok alapjául szolgálnak. (5) Ennek a kritikának az értékeléséhez utalnunk kell egy munkásszervezet delegációjának a megállapítására: „/.../ nem tűnik úgy, mintha a munkahelyi viszonyokat szabályozó szervezet, amely a felügyeleti szervek korábbi hatalmát korlátozta, aláásta volna azok tekintélyét. /.../ A managementtel szemben kétségkívül megerősítette a kollektíva helyzetét, de minden valószínűség szerint nem aknázza alá a munkafegyelmet.” (6) Ami a növekedési potenciált

illeti, a felhalmozási ráta olyan magas maradt, ami mellett minden bizonnyal krónikus tendenciaként jelentkeznek a túlzott befektetések és a magas növekedési ütem. A választásokat bírók felügyelik és a munkások többsége által állított minden jelöltet felvesznek a jelölőlistára. Egy új managerosztály kialakulásával szemben az újított garanciát, hogy az igazgatási választmányban a munkások vannak többségben valamint az a szabály, hogy az öngazgatási szervek tagjait csak kétszer lehet egymás után megválasztani.

A valódi nehézséget azonban nem itt kell keresnünk. Az eredeti szervezeti séma túlságosan merevnek bizonyult és mindhárom területen alapvetően revideálni kellett. Hamarosan kiderült, hogy az igazgatók pozíciója nem volt teljesen összeegyeztethető az új renddel – az igazgató munkája „az egyik legtöbbet támadott és kritizált tevékenységgé” vált. (7) Az államosítás időszakában az igazgató a kormányzat hivatalnok, annak képviselője volt az üzemben. Őt bízták meg az üzem minden ügyének az intézésével és egyedül a fölöttes kormányzatszerveknek tartozott felelősséggel. Az öngazgatás rendszerében az igazgató az öngazgatási szervek végrehajtó hivatalnok lett, miközben ezzel egyidejűleg az úgynevezett közérdeket is ő képviselte az üzemben. Ez a felemás pozíció a konfliktusok állandó forrása lett. Az igazgatót először a kormányzati szervek nevezték ki; 1952-ben az igazgató kinevezése a kollektívára szállt át; 1953-ban nyílt pályázati rendszert vezettek be az igazgatói helyekért, a község képviselői kétharmados többséget kaptak a választási bizottságban; 1958-ban a munkástanácsok az összekötő választmányokban, amelyeknek a kezében volt az igazgatók kinevezésének és felmentésének a joga, ugyanannyi szavazatszámot kaptak, mint a községi hatóságok. A dolgok mai állása szerint az igazgatót a munkástanács választja meg néhány jelölt közül, akiket a választási bizottság jelöl nyilvános pályázat alapján. Az igazgatót négyévente újra kell választani, és csak a munkástanács bocsáthatja el az állásából. Mivel az igazgató kinevezése nem kizárólag a kollektíva akaratától függ – mint ahogyan ez bármely más végrehajtó szerv esetén érvényes –, az üzemben belül „idegen” érdekek képviselőjének tekintették. Újra és újra megpróbálták korlátozni a hatalmát, amitől helyzete ambivalenssé, tevékenységének a hatékonysága korlátozottá vált; másrészt; ahogy Gudrun Leman megjegyzi, az igazgatótól elvárták, hogy eljuttassa a helyi politikus, a manager és a végrehajtó szerv háromféle szerepét. (8) Az elmondottak miatt az igazgató és az adminisztráció munkáját az igazgatási választmánynak kellett ellenőriznie. Az igazgatási választmány – amely a műszaki igazgatás problémáival foglalkozott és melynek a tagjai nem voltak szakmailag képzett emberek – sok bosszúságot okozott és gyakran bizonyult alacsony hatékonyságúnak. A hivatásos menedzselés kérdéseiben az igazgatónak az igazgatótanácsra,

(„kolegij”) kellett támaszkodnia, amely tulajdonképpen neki alárendelt tanácsadó testület volt. Így a két, alapvetően különböző szervezeti modell önműködően egy rendszerré forrt össze. Az igazgató tisztsége játszotta a két rendszer között – tehát az öngazgató szervek és a hagyományos igazgatási hierarchia között – az összekötőkapocs szerepét.

Végül is az egy vállalat-egy munkástanács konstrukció nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a valóságos öngazgatást garantálja. 1956-ban a központi munkástanácsok mellett további munkástanácsokat hoztak létre. Ez azonban rövidesen problematikusá vált, mivel a különböző szintek munkástanácsai közötti hierarchikus kapcsolatok nem voltak összeegyeztethetők az öngazgatás szellemével. „Az öngazgatási struktúra a maga tiszta formájában poliarchikus, nem pedig demokratikus, a kapcsolatok demokratikus rendszere a többségnek a kisebbség fölötti uralmát tartalmazza. /.../ Az öngazgatási rendszer poliarchikus jellege egy bizonyos közösség tagjainak ugyanazokban a jogaiban mutatkozik meg.” (9)

1958 a „gazdasági egységek” („ekonomske jedinice”) létrehozásával érdekes, új fejlődést hozott. A vállalatokat egy vagy több tucat dolgozóból álló kisebb egységekre osztották fel. Mivel egy évvel azelőtt a jövedelmek belső elosztását illetően többé-kevésbé autonómmá váltak, feltételezték, hogy erősebb ösztönzést lehetne beépíteni a rendszerbe azért, ha a gazdasági egységek a költségeiket regisztrálnák, gondoskodnának a termékeik minőségéről valamint a gépeik kihasználásáról és karbantartásáról és jövedelmeiket bizonyos kritériumok alapján maguk osztanák el. A jugoszláv öngazgatást kutató német szerzőnő, Gudrun Leman, egyik érdekes tanulmányában úgy érvel, hogy a gazdasági egységek annak a törekvésnek az eredményei, amely válaszfalat igyekezett emelni a három tevékenységi kör, a politikai, az adminisztratív és a végrehajtó tevékenység közé. (10) A gazdasági egységek minden lehetséges területen hozzákezdték a kollektív döntéshozáshoz. Ajánlatosnak látszott a gazdasági egységek megnövelése úgy, hogy a technológiai folyamat egyes darabjait illetve a folyamathoz szorosabban vagy kevésbé kapcsolódó szolgáltatásokat fogják össze. A gazdasági egységeket a társult munka alapszervezeteivé („radne jedinice”) alakították át. Az üzemi öngazgatáson belüli hierarchikus kapcsolatok még egy revíziót igényeltek. Az öngazgatás legfontosabb jogai (jövedelmek elosztása, munkásfelvétel, elbocsátás, a feladatok kijelölése és szétosztása) a társult munka alapszervezeteire szálltak. A döntéseket a munka alapszervezetei tagságának a részvételével megtartott gyűléseken közvetlenül hozták; ez az módszer vált az igazgatás fő formájává. A társult munka alapszervezete ilymódon összekötőkapocs lett az elsődleges csoport és a társadalmi szervezet között; egyrészt jól definiálható

technikai-gazdasági egység volt, amely eleget tett a hathatós formális koordináció feltételeinek, másrészt ez lett a munkásönkormányzat alapsejtje. (11)

A társult munka alapszervezetek, különféle munkástanácsok és igazgatási választmányok, számtalan bizottság és testület – mindez meglehetősen komplikálttá és hatékonytalonná tette a munkások által igazgatott vállalat formális szervezetét. Annak érdekében, hogy ezt a formális rendszert munkára bírják, a gyakorlatban le kellett egyszerűsíteni, amit különféle módszerek alkalmazásával értek el. Ez ismétcsak az illetékes szakmanagement korlátozását jelentette és a teljesítőképesség további csökkenésével járt együtt. A munkásönigazgatás válságos időszakot élt át, amelynek az okát az örökölt szervezeti struktúrák radikális átalakításának a szükségességében találhatjuk meg. A munkásönigazgatás végeredményben a vállalatvezetés új elvét jelentette, meglepő lett volna, ha nem kívánta volna meg a társadalmi viszonyok mélyreható megváltozását és fájdalmas idomulását. Hozzá kell azonban tennem, hogy e fejezet végkövetkeztetéseit – jóllehet széleskörben elterjedt nézeteken nyugszanak, nem lehet kielégítő módon tartalommal megtölteni, mivel eddig még nem végezték el a témába vágó empirikus vizsgálatokat.

Jóllehet a válság még tartott, elkezdődött az okok keresése. Egy 1969-es alkotmánymódosítás lepetővé tette a vállalat számára, hogy felozlassa az igazgatási választmányt és különféle szervezési modellekkel kísérletezzon. A szakszervezetek, a hatóságok és a munkások belátták, hogy bizonyos tendenciák a munkások által vezetett vállalatok különböző igazgatási funkcióiról kialakult helytelen nézeteken nyugodtak. A hibák talán legvilágosabb elemzését egy szociológus, J. Zupanov végezte el. (12) Zupanov megkülönböztet önigazgatást („samoupravljanje”), igazgatást („upravljanje”) és vezetést („rukovodjenje”). A vezetés olyan résztvevénység, amelyet arra szántak, hogy meghatározott politikai összefüggésben hozott döntéseket végrehajtszon. A döntéseknek konzisztens rendszerré való összefogása az igazgatás dolga, de miközben az igazgatás pusztán technikai koordinációt jelent, a különféle érdekek egyeztetése és az alapvető politikai döntés az önigazgatás feladata. Az önigazgatás szociális integrációt, a közös célok megfogalmazását jelenti; ez az igazgatás eredményes üzemi munkájának a feltétele. Az igazgatás és az önigazgatás összekeveredése olyan tendenciák kialakulásához vezetett, hogy egyre több formai koordinációt adtak olyan területek kezébe, amelyek feladata a szociális integráció volt. Ennek következtében nem jött létre kielégítő szociális integráció, s közben a nem szakemberek által végzett igazgatás is kevésbé volt teljesítőképes. (13) Bolcic arra hívta fel a figyelmet, hogy ezt az örökölt komplex problémát még tovább komplikálta egy meglehetősen naiv, a törvényalkotásban és a

politikai propagandában is elterjedt ideológia. Ez az ideológia a munkások közvetlen részvételét hirdette ráz igazgatási munkában, s azt, hogy ez a részvétel a munkások érdekképviseletének a garantálásához elengedhetetlen.

Hogyan lehet megoldani a felsorolt problémákat Gorupic (14) és az IES (15) a szakértelem és az öngazgatás keverékében látták a megoldást. A vállalatnak úgy kell kinéznie, mint a társult munka alapszervezetei egyesülésének. Az alapszervezetek igazgatási szakértőit nem kellene tovább úgy kinevezni, ahogy a hagyományos modellben, hanem a munkatársak választanák meg maguk közül. Ily módon saját primércsoportjuk érdekeit képviselnék, míg ezzel egyidejűleg szakmai kompetenciával is rendelkeznének. Az így kiválasztott igazgatási szakemberek alkotnák az igazgatási választmányt, amely egyszerre lenne a munkástanács végrehajtó szerve és kvalifikált vezetői testület is. A döntéseket kollektívan hoznák. Mivel szinte minden, a munkások mindennapi életét érintő döntést a gazdasági egységen belül hoznának meg, a végrehajtó munka egyre inkább tiszta szervező jelleget öltene és elveszítené parancsszerű természetét. (16) Úgy tűnt, hogy az üzletembereknek tetszik a javaslat. (17) Ezek után minden úgy történt, ahogy ez egy olyan országban, mint Jugoszlávia, várható volt: mihelyt tisztázódtak az elvek, elkezdődött a gyakorlati megvalósítás, az alkotmányt azonnal módosították.

A vállalat

Éppúgy, ahogy a szövetség és az egyes köztársaság, az öngazgató társadalomban a vállalat nemcsak szervező, hanem politikai (szub-)rendszert is alkot, ha mégoly sajátosat is. Ez a politikai összetevő olyan lényeges, hogy amennyiben az öngazgatás intézményi létrejöttét vizsgálva figyelmen kívül hagyjuk, az komoly zavarokhoz vezet. Tény, hogy a teljes önkormányzat – a közvetlen demokrácia – éppen a vállalatnál lehetséges.

Az öngazgató vállalat szervezeti kiépítése során felvetődő alapvető probléma a döntési folyamat maximális demokratizálása és a teljesítőképesség – ezzel egyidőben történő – maximalizálása. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a demokrácia maximalizálása azt jelentené, hogy fontos kérdések eldöntésénél a kollektíva minden tagjának a véleményét figyelembe veszik; a döntés során kizárólag a mindenkori vélemény objektív értéke számít, és az nem függ a vélemény képviselőjének a személyétől. Kézenfekvő, hogy ebben az esetben a lehető legnagyobb demokrácia egybeesne a lehető legnagyobb teljesítőképességgel. A valóság azonban csak ritkán teszi lehetővé absztrakt gondolatmenetek tautologikus

átültetését. Esetünkben szintén erről van szó. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy közvetlenül két kérdés vár megválaszolásra: a) Ki ítélje meg az állásfoglalás objektív értékét? b) Miben áll az értékítéletek objektív jelleg-e? A kérdésekre adandó válasz annak a demokratikus meghatározásában gyökerezik, hogy hogyan hozzák a döntéseket, és nem abban, hogy azok milyen minőségűek. Mert demokrácia és teljesítőképesség nemcsak hogy nem azonosak, hanem nyilvánvaló konfliktusok is keletkezhetnek közöttük.

Egy kollektívában maximális demokrácia csak úgy lehetséges, ha a kollektíva egytagú. A döntési folyamatban résztvevők számának a növekedésével a döntési folyamatbeli demokrácia egyre korlátozottabbá válik, mert minden egyes vélemény az összes többi véleményben találja meg saját határait. Ehhez jön még, hogy létezik a – gyakran alkalmazott – nézetmanipulálás, a koalíció és klikkalakítás lehetősége; röviden: megvan a lehetőség a csoport „valódi” véleményének a meghamisítására.

A többség döntése nem szükségszerűen a legjobb, csak ideális esetben testesítheti meg az egyes törvényszerű különérdekét. Eszerint az öngazgató vállalat szervezésének az első elve 1. megfelelően kis és homogén munkáscsoportok megteremtése lesz, amelyek lehetővé teszik, hogy a döntési folyamatban minden tagjuk közvetlenül résztvegyen, és amelyek számára a döntések megfelelően áttekinthetők lesznek. A homogenitás korlátozza annak a lehetőségét, hogy az eltérő kisebbségi érdekeket a többség kihasználja és a részvétel valamint az áttekinthetőség korlátozza a vélemények manipulálásának a lehetőségét. Ez magyarázza a társult munka alapszervezetek felépítését a jugoszláv üzemekben. A döntési folyamat rendszere csak a leírt sajátosságok megléte esetén nevezhető poliarchikusnak, ellentétben a demokráciával, ahol a döntési folyamat a többségi elv alapján szerveződik, anélkül, hogy számolna az ebből fakadó problémákkal.

Maximális teljesítőképesség a) helyes döntések meghozását valamint b) azok hatékony végrehajtását jelenti. Ehhez kapcsolódik a következő két szervezési elv: 2. a döntéshozó szervezet vagy személyek döntéseikért felelősséggel tartoznak, ezt megfelelő szankciók garantálják, és 3. a döntések végrehajtása szakértők dolga, akiket nem lehet demokratikus úton delegálni. A felelősségnek a döntési folyamattól való elszakítása – amely az egész jelenlegi szervezeti struktúrát jellemzi – szükségszerűen elvezet a felelőtlenséghez, és ennek következményeként az öngazgatás megszűnéséhez. A döntések végrehajtása szakmai ismereteket igényel, megköveteli a társadalmi munkamegosztás specializálódását, ezért csak olyan személyekre lehet azt rábízni, akik e feltételeknek megfelelnek. Mindazonáltal a 3. alapelv a következő szervezési elvet implikálja: 4. az érdekek és az értékítéletek területének a szakképzettségtől a politikai tekintélynek a

szakmaitól, a politikai döntéseknek az adminisztratív tevékenységtől való elszakítását. Az első területen mindenkinek csak egy szavazata van, a másodikon a súlyok attól a különös rátermettségtől függenek, amely az adott munka elvégzéséhez szükséges. Annak a megítélése, hogy a személyi jövedelmek milyen szórása kívánatos, szubjektív értékeléstől függ; egy bizonyos gép meghatározott termékek termelésében valóalkalmazhatóságának a megítélése speciális ismeretektől függ. Az első eldöntésében a politikai poliarchia a releváns, a másodiknál a mindenkori szakképzettség.

A gyakorlatban abból adódnak a nehézségek, hogy nem mindig lehet a politikai szférát a szakmai-professzionális szférától elválasztani – tény, hogy ez a két terület gyakran átfedi egymást –, és hogy a speciális ismeretek birtoklása a poliarchia elvének a megsértéséhez (és ezzel az oligarchikus struktúra megjelenéséhez) vezethet. E probléma gyakorlati megoldása az, hogy 5. a vállalatigazgató ellenőrzését intézményesítik. Ezt az ellenőrzést nem lehet úgy megvalósítani – ahogyan azt a munkások egyes politikai szervezetei újra és újra tanácsolják –, hogy a munkásokat bevonják az üzleti tevékenységbe és a szakmai döntésekbe. Az ellenőrzésnek ez a naiv felfogása ugyanis egyrészt a) a teljesítőképeség csökkenését jelenti, mivel a hatékony döntések így késedelmet szenvednek; a korrekt és hatékony döntések megkövetelik, hogy a meghozatalukra teljes munkaidőt és ne csak egy-két óras rendszertelenül megtartott üléseket szenteljenek; b) illúziót és csalódást jelent másrésztől, hisz olyan ellenőrzésről van így szó, amely az aránytalan szakmai kvalifikáció vagy a nem elegendő információ bázisán (a teljes informáltság megköveteli a teljes munkaidő felhasználását) ténylegesen nem létezik; és c) harmadrészt az üzemi apparátusok felelőtlenségét jelenti, akiket minden megkérdőjelezhető intézkedésükben lefedez az az öngazgató testület, amelyik erre a munkaterületre kinevezte.

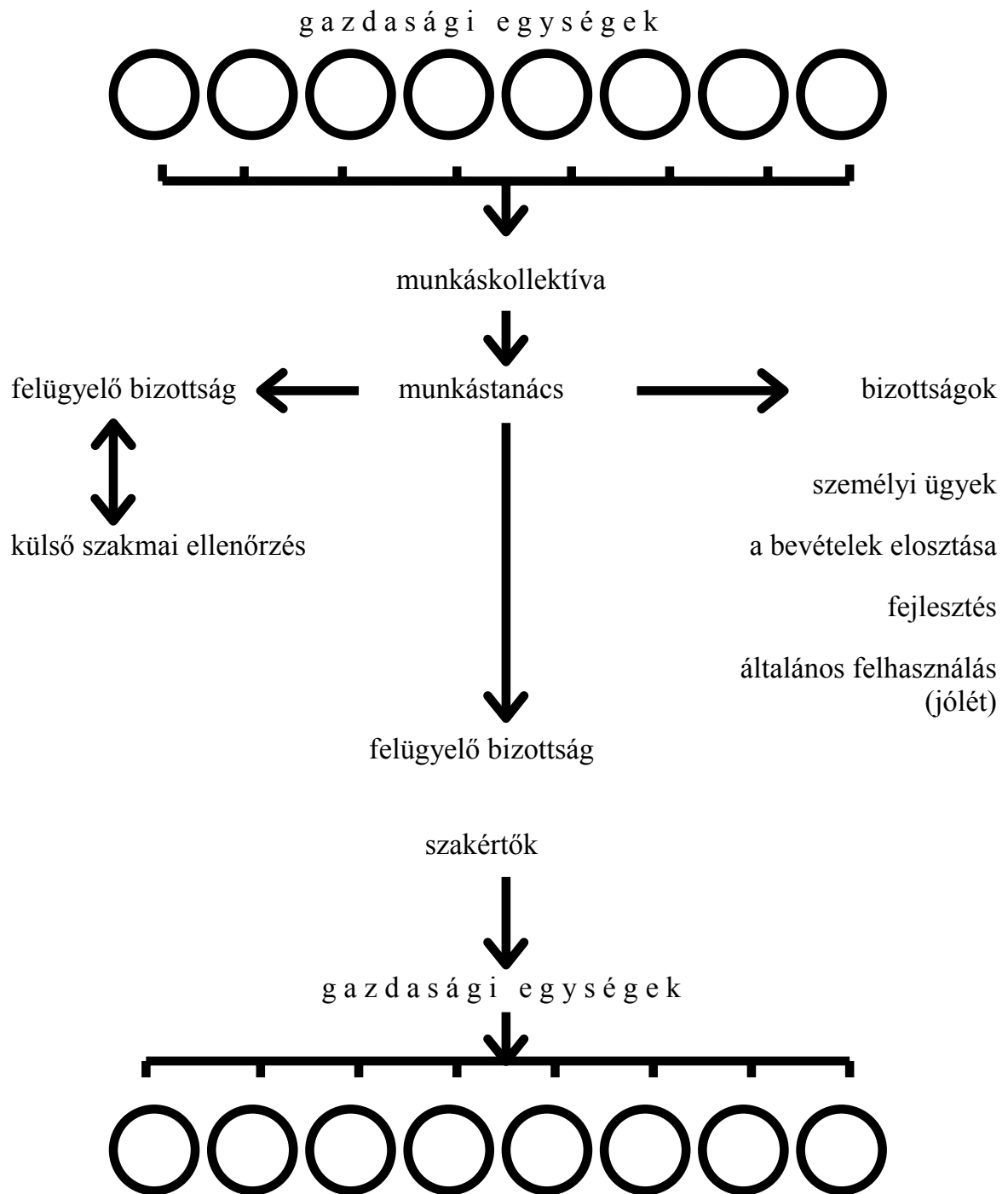
A fent említett öt alapelveket most az öngazgató vállalatok szervezetére alkalmazzuk. Az idetartozó diagrammot a tanulmány végén adjuk meg. Jugoszláviához hasonlóan – amely a társult munka alapszervezeteinek a föderációján alapuló ország – a vállalat is kialakítja a társult munka alapszervezeteinek a föderációját. Az analógia még tovább megy: a vállalat szerteágazó egységei a köztársaságoknak felelnek meg. Minden a munkások napi életét és munkáját érintő döntést, amely más munkások érdekeit nem érinti, a társult munka alapszervezeteiben hoznak az érdekeltek közvetlen részvételével. Annak érdekében, hogy eredményes öngazgatósi autonómiát lehessen kiépíteni, a társult munka alapszervezeteit gazdaságilag kell értelmezni, azaz egybe kell esniük a gazdasági egységekkel. Már korábban kidolgoztak olyan szervezeti könyvelési rendszereket, amelyek viszonylag

nagy autonómiát biztosítottak a gazdasági egységeknek azzal a nem titkolt céllal, hogy az egész vállalat teljesítőképességét javítsák.

A társult munka alapszervezetek alkotják együttesen a vállalatot, a munkacsoportok a kollektívát. A kollektíva hozza a tagokat érintő legfontosabb döntéseket. Az alapszervezetek elnökei a munkástanács tagjai. A munkástanács más választott tagjai különböző bizottságoknak vagy az ellenőrző választmányoknak lesznek az elnökei. Így a munkástanács valamennyi tagja személyesen felel egy-egy munkaterületért; a tagok munkájukról rendszeresen jelentést tesznek, csakúgy, mint a munkástanács, amely rendszeresen beszámol a kollektívának. A munkástanács döntéseit a bizottságok javaslatai alapján hozza. A végrehajtó bizottság – szintén a munkástanács egyik bizottsága –, a végrehajtó munkáért felel. Az igazgató javaslatára a munkástanács nevezi ki, és az üzleti tevékenység egyes területeinek a szakértői a tagjai. A gazdasági egységek elnökei a végrehajtó bizottság tagjai (akik ha túl sokan vannak, további végrehajtó bizottságot hozhatnak létre). Ilymódon az alapszervezeteket a munkástanácsban politikai, a végrehajtó bizottságban szakmai-szervezői kritériumok alapján képviselik. Számolni lehet olyan módszerrel is, hogy az alapszervezetek elnökeit az igazgató és a mindenkori alapszervezetek közötti megegyezés alapján választják.

Az öngazgató üzemhez valószínűleg jobban illik egy hatékony kollektív vezetés, mint az egyszemélyi. De ahhoz, hogy az ilyen vezetés működni tudjon, a tagjainak kölcsönösen cserélhetőeknek kell lenniük. Ehhez pedig az szükséges, hogy az igazgatót bízzák meg a végrehajtó bizottság összeállításával. Az üzletmenetről a végrehajtó bizottság tesz rendszeres jelentést a munkástanácsnak. Év végén a munkástanács és a kollektíva számára az adott év egész üzleti tevékenységét felölelő üzleti jelentést készítenek. Ha ezt nem fogadják el, az a végrehajtó bizottsággal szemben egyfajta bizalmatlanságot jelent, amire az automatikusan visszalép, a munkástanács új igazgatót választ, aki új végrehajtó bizottságra tesz javaslatot. Ha mindez szabályszerűen megtörtént, a végrehajtó bizottság megfogalmazza a következő évi munkatervet. Amennyiben ezt a programot – a lehetséges változtatásokkal együtt – egyszer elfogadták, az annyit jelent, hogy a végrehajtó bizottság szabad kezet kapott, hogy azt végrehajtsa, és hogy a munkástanácsnak kötelessége a program megvalósítását minden erejével elősegíteni. A munkástanács pótolhatja az igazgatót – és ilymódon az egész végrehajtó bizottságot –, de nem avatkozhat bele a már egyszer elfogadott program operatív realizálásába (ez a végrehajtó bizottság iránti méltányosságból fakad); onnantól az üzletmenetért teljes egészében a végrehajtó bizottság felelős, ezért teljes cselekvési szabadsággal kell rendelkeznie.

Ábra

Mivel a végrehajtó bizottság visszaélhet a hatalmával illetve az egyes döntések helyességével kapcsolatban (indokolt vagy indokolatlan) kétségek merülhetnek fel, az ellenőrzés intézményesítése ajánlott. A munkástanács e funkciókat maga nem gyakorolhatja, mert a tagjai sem az összes aktuális információval, sem a szükséges szakismerettel nem rendelkeznek. Ezért a munkástanács létrehozza a felügyelő bizottságot, amely negyedévenként ellenőrzi az üzletmenetet, e terület minden kérdésébe beleszólhat (figyelmeztethet, felszólíthat, stb.). Év végén a felügyelő bizottság speciális tanácsadó céget bíz meg az egész tevékenység revíziójával; majd a revízió eredménye alapján jelentést tesz a munkástanácsnak. Ennek az értékelésnek az előterjesztése nélkül a végrehajtó bizottság éves jelentését nem lehet elfogadni.

A társult munka alapszervezetei és a különböző bizottságok minden munkás számára lehetővé teszik az irányítási munkában való közvetlen részvételt. A bizottságok ezentúl megengedik a szakmai képzettség és a demokratikus elvek bizonyos kombinálódását. A bizottságok elnökeit rendszeresen leváltják, hacsak nem tagjai a munkástanácsnak. Semmilyen alapon sem lehet azonban megakadályozni a jó munkát végző tagok újraválasztását. Így előfordulhat, hogy formálisan alacsony kvalifikáltságú emberek, akik azonban több éven át feleltek az elosztásért vagy a fejlesztésért, olyan értékes tapasztalatokat szereztek, amelyek birtokában képessé válnak arra, hogy kiérlelt és effektív javaslatokat tegyenek.

Az ábrán látható nyilak a direktívák irányát jelzik; a felső részen politikai, az alsón szakmai direktívákat jelölnek.

A munkástanács és a végrehajtó bizottság interakciója révén a politikai útmutatások szakmai döntésekké, az értékítéletek szakmai ítéletekké transzformálódnak. Az útmutatások az alapszervezetektől indulnak és oda futnak végül vissza. Így váltja fel a tőkés vagy az államosított vállalat nyílt, hierarchikus piramisát az öngazgató vállalat zárt szervezeti struktúrája. Éppen ez a zárt szervezeti struktúra és a politikai döntéseket szakmai döntésekké átalakító mechanizmus alkotja az öngazgató szervezet differentia specificá-ját.

JEGYZETEK

1 Vö. A. Fiamengo, **Samoupravljanje i socijalizam**, in: Janicijevic (szerk.): **Drustveno samoupravljanje u Jugoslaviji**, Belgrad 1965, 11-38

- 2 Vö. B. Horvat, **Ogled o jugoslavenskom drustvu**, Zagrab 1969, 5. fejezet; németül: **Die jugoslawische Gesellschaft. Ein Essay**, 1972, Frankfurt am Main
- 3 Vö. Z. Tomic, **Radnicko samoupravljanje, razvoj i problemi**, Belgrad 1963, 30
- 4 A zárójelben az eredeti szerb-horvát elnevezés található.
- 5 B. Ward, **Worker's Management in Yugoslavia**, in: Journal of Political Economy, 1957, LXV. 373-386; és B. Horvat - V. Raskovic, **Worker's Management in Yugoslavia: A Comment**, in Journal of Political Economy, 1959, LXVIII. 747-767
- 6 International Labour Office: **Worker's Management in Yugoslavia**, Genf 1962, 205
- 7 M. Novak, **Organizacija poduzeca u socijalizmu**, Zagrab 1967, 137
- 8 Gudrun Leman, **Ungelöste Fragen im jugoslawischen System der Arbeiterselbstverwaltung**, Köln 1967, 28
- 9 D. Gorupic, **Razvoj samoupravnih drustvenih odnosa i samoupravno odlucivanje u privredi**, in: **Ekonomski pregled**, 1969, XX. (1-26) 16
- 10 Vö. G. Leman, **Stellung und Aufgaben der ökonomischen Unternehmungen**, Berlin (West), 38
- 11 J. Zupanov, **Radni kolektiv i ekonomska jedinica u svjetlu organizacione teorije**, in: **Ekonomske pregled**, 1962, XIII. 143-169
- 12 J. Zupanov, **O problemima upravljanja i rukovodjenja u radnoj organizacij**, Zagrab 1967
- 13 Vö. Dusan Bilandzic, **Odnosi izmedju samoupravljanja i rukovodjenja u poduzecu**, in: **Savremeno rukovodjenje i**

samoupravljanje, Belgrad 1969, 67-96

14 D. Gorupic, **Tendencije u razvoj radnickog samoupravljanja u Jugoslaviji**, in: **Ekonomist**, 1967, XX. 593-638

15 Institut Ekonomskih Nauka, **Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku**, Belgrad 1968

16 Vö. M. Novak, **I. m.** 118

17 Vö. M. Miletic, **Da li je upravni odbor prevazidjen**, in: **Direktor**, 1969/9, 56-60

A fordítások az OTKA „A klasszikus és a mai marxizmus alapkategóriáit” kutató munkacsoport számára készült.
Megjelenésükhöz a kutatócsoport hozzájárult.

Készült az BKE Sokszorosító Üzemében, 300 pld.
Szerkesztette: Kirilla Béla
Felelős Kiadó: Szalai Zoltán
Kiadja: TEK
90/197